

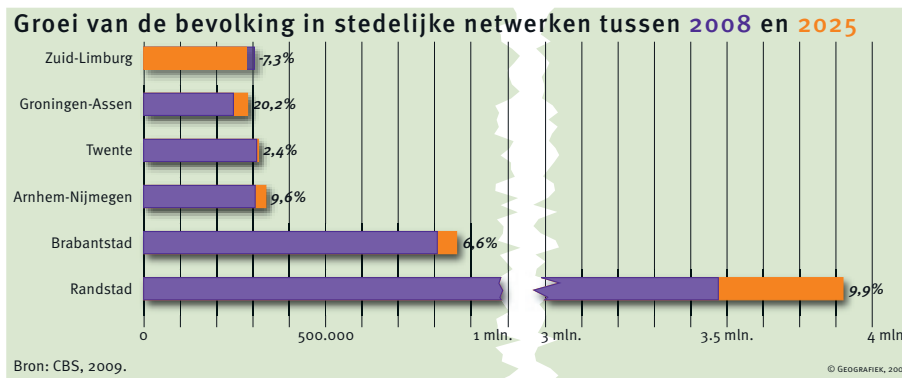
regels vormen voor de lagere overheden het kader voor hun ruimtelijk beleid. De regels zijn beschreven in de nota Realisatie Nationaal Ruimtelijk Beleid. Daarin is ook het beleid meegenomen dat is beschreven in de genoemde uitwerkingsnota's. De nota Realisatie Nationaal Ruimtelijk Beleid wordt nog verder uitgewerkt in een AMvB Ruimte.

Zie kaarten pagina 42 en 43.

Het ruimtelijk beleid gaat uit van een aantal ruimtelijke structuren en netwerken die samen de ruimtelijke hoofdstructuur uitmaken. Binnen de hoofdstructuur is sprake van een zestal stedelijke netwerken, te weten Randstad Holland, Brabantstad, Zuid-Limburg, Twente, Arnhem-Nijmegen en Groningen-Assen. Ook wordt een aantal economische kerngebieden onderscheiden, in het bijzonder de beide vleugels van de Randstad met de mainports Schiphol en Rotterdam en zuidoost Brabant, met brainport Eindhoven. In het ruimtelijk beleid wordt uitgegaan van een versterking van deze netwerken door het opvangen van bevolkingsgroei binnen de bebouwde omgeving. Voor het platteland, waarbinnen een aantal nationale landschappen is aangewezen, wordt gestreefd naar behoud van kwaliteit en vitaliteit, geen verrommeling en ruimte voor een ecologische hoofdstructuur. Binnen de nationale landschappen dient een ja mits regime te heersen, gericht op een beheerste ontwikkeling. Uiteindelijk dient het beleid de volgende hoofddoelen:¹

- versterking van de internationale concurrentiepositie van Nederland in internationaal verband;
- bevordering van krachtige steden en een vitaal platteland;
- borging en ontwikkeling van belangrijke (inter)nationale waarden;
- borging van veiligheid.

¹ Deze algemene doelstelling is vertaald in 28 operationele doelen, variërend van verbetering van de bereikbaarheid tot het voorkomen van knelpunten bij de ondergrondse ordening. Deze doelen zijn op hun beurt weer uiteengelegd in uitvoeringsdoelstellingen. Ook in de nota's die op onderdelen uitwerking geven aan de Nota Ruimte zijn doelen geformuleerd, die soms de Nota Ruimte doelen verder operationaliseren.

De basisregels voor ruimtelijke kwaliteit dienen de basiskwaliteit in geheel Nederland te garanderen. Opgenomen zijn de algemene bundelingsstrategie, waardoor enerzijds voldaan moet worden aan een streven naar bundeling van stedelijke activiteiten (wonen, werken, etc) en anderzijds een aantal basiskwaliteiten wordt veiliggesteld, zoals voorzieningen, voldoende ruimte voor stedelijke functies, bereikbaarheid, ruimtelijk toegespitste doelen op gebied van milieu, groen en water.

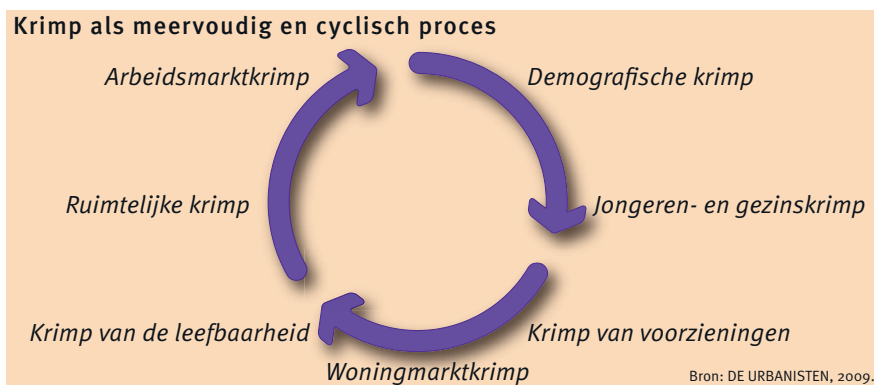
Krimp

Krimp grijpt op dit beeld in op verschillende manieren. Een belangrijke ontwikkeling is de verschuiving van het zwaartepunt van de bevolking, maar ook van economische activiteit, naar het westen, in het bijzonder de Randstad. De groei met 630.000 inwoners tussen 2005 en 2025 vindt voor tweederde plaats in de provincies Noord en Zuid-Holland (PBL, Ruimte monitor). De internationale concurrentiepositie van die Randstad wordt daardoor versterkt, conform de doelen van de Nota Ruimte. Ook de voorziene sterke groei van Almere past binnen de doelen.

Grensregio's in het noordoosten, oosten en vooral in het zuiden van Limburg, verliezen bevolking en zien ook een teruggang van het aantal huishoudens. Tevens is hier een veroudering van de (beroeps)bevolking waarneembaar, alsmede een braindrain.

De Nationale Stedelijke Netwerken Zuid-Limburg, maar mogelijk ook Twente, komen hierdoor onder druk te staan. In plaats van groei faciliteren moeten zij krimp mitigeren. In de Zuid-Limburgse stadsgewesten Geleen/Sittard, Heerlen en Maastricht wordt een teruggang van de bevolking verwacht van respectievelijk 7.5, 6.4 en 8.3 procent tussen 2008 en 2025. Deze ontwikkeling, krimp, gepaard gaand (en mede veroorzaakt door) met het wegtrekken van jongeren en hoger opgeleiden, kan weer leiden tot het wegtrekken van bedrijvigheid en voorzieningen, waardoor een negatieve spiraal wordt ingezet. Het is die openvolging van (negatieve) gebeurtenissen die in oude industriesteden in Noord-Engeland bijvoorbeeld tot veel verpaupering leidde.

Als gevolg van een re-urbanisatie trend verliest het landelijk gebied bevolking aan de steden. De stadsgewesten groeien tussen

2008 en 2025 gemiddeld met circa vijf procent (CBS/PBL 2008). Vooral jongeren en hoger opgeleiden trekken naar de stad, eerst in de regio (Groningen, Deventer, Breda), later naar de Randstad waar Amsterdam en Utrecht spectaculair groeien. In de steden en dorpen in de krimpregio's beïnvloedt de krimp echter het ruimtelijk weefsel; in de bebouwing worden letterlijk gaten geslagen die met groen kunnen worden opgevuld. Ook zijn het teruglopende arbeidsaanbod, het afnemen van het aandeel jongeren en een verminderd draagvlak voor detailhandel en voorzieningen, bedreigingen voor het bereiken van een krachtige en vitale stadsregio. Daar, maar ook in de dorpen in het landelijk gebied, is de opgave de leefbaarheid te behouden.

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor ruimtelijk ontwikkelingen als volgt worden weergegeven:

Arbeidsmarkt
 Oorzaak en gevolg zijn vaak een complex geheel, maar feit is dat in krimpregio's vaak sprake is van het wegtrekken van de beter opgeleide, jongere bewoners. Zowel de onderwijsfaciliteiten, de werkgelegenheid als het aanbod aan cultuur en woonmilieus zijn voor deze groep te vinden in de grotere steden. Vaak eerst in de regio, waarna de sterkste groep door verhuist naar de Randstad. Latten e.a. (2008, 2009) wijzen op dit verschijnsel voor zowel Groningen als Parkstad. Latten stelt dat er sprake is van een re-allocatie van menselijk kapitaal.

Kansen		Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar		bevolkingsafname in landelijke gebieden bevolkingsafname in perifere regio's, ook in de steden
Beïnvloedbaar	re-urbanisatie: krachtige steden betere concurrentiepositie Randstad natuurontwikkeling (Nationale Landschappen)	leegloop landelijke gemeenten verzwakking sommige stedelijke netwerken negatieve spiraal in perifere regio's vollopen Randstad

Verkrotting Tzummarum (Noordwest-Friesland)

Woningmarkt en -bouw in de scenario's

De afzwakkende groei van bevolking en huishoudens in het Regional Communities scenario zorgt voor een vertraagde groei van de woningvoorraad tot ongeveer 7,03 miljoen woningen in 2040, tegen 6,74 miljoen in 2002. Die hele groei zou worden gerealiseerd tussen 2002 en 2020; netto ruim zestienduizend woningen per jaar derhalve (Schoor e.a. 2007). In een scenario waar geen sprake is van krimp maar juist van groei, zoals het Global Economy scenario, is tot 2020 jaarlijks een productie van bijna 120.000 (waarvan 30.000 vervangende nieuwbouw) en na 2020 van 105.000 woningen nodig.

In de Regionale Langetermijnsenario's neemt de woningvoorraad in het sterkste krimpsenario af van 6,9 miljoen in 2006 naar 6,7 miljoen in 2040. In die berekening daalt met name de woningvoorraad in Zuid-Limburg scherp, te weten met 22% (Groenemeijer 2008).

In het huidige beleid wordt gerekend met een nieuwbouw van rond de 80.000 woningen per jaar (Manshanden 2008). Doorgaan in dat tempo terwijl de krimp doorzet, zal dus een overaanbod van woningen tot gevolg kunnen hebben.

3.3 Gevolgen voor woningmarkt en -bouw

De vraag naar woonruimte is vooral afhankelijk van de ontwikkeling van het aantal huishoudens. Over heel Nederland blijft dit aantal toenemen tot 2035, en wel met ruim 900.000 (CBS prognose huishoudens 2008-2050). Vervolgens wordt een afname met 90.000 huishoudens voorzien tot 2050. In de woningbouwplannen dient terdege rekening gehouden te worden met deze beweging van groei en krimp. Van belang is om in eerste instantie aan de vraag tegemoet te kunnen komen, om later de woonruimte mogelijk flexibel te kunnen benutten voor andere functies. Tevens is de vraag relevant waar de woningen gerealiseerd (moeten) worden. Op het niveau van afzonderlijke regio's kan dit beeld verschillen. In diverse gebieden is de teruggang van het aantal huishoudens al aan de gang en is men reeds geconfronteerd met de gevolgen daarvan voor de woningmarkt.

Tussen 2008 en 2025 zal er in 24 procent van de gemeenten sprake zal zijn van een teruglopend aantal huishoudens. Veel van die gemeenten zijn kleinere landelijke gemeenten. Een uitzondering hierop vormt Park-

stad Limburg en daarbinnen met name de steden Heerlen, Kerkrade en Landgraaf (de Jong en Verwest 2009). In deze gemeenten zullen zich op korte termijn al vraagstukken voordoen die onder besproken worden.

Door een afvlakkende vraag ontstaat een ontspannen woningmarkt. De prijzen zullen minder stijgen dan in de jaren negentig en begin 21e eeuw. De vraag kan toenemen naarmate de welvaartsontwikkeling beter is, inkomens meer stijgen en de wensen ten aanzien van wonen uitgebreider worden. Het ruimere aanbod, tegen lagere prijzen, leidt er naar alle waarschijnlijkheid toe dat zij die dat (financieel) kunnen en willen, vertrekken uit de minder aantrekkelijke woonbuurten. Een dergelijke toegenomen mobiliteit is waarneembaar in de Oost-Duitse steden. Daardoor kunnen de achterblijvende, minder gewenste woningen, leeg blijven staan, wat de leefbaarheid in de buurt niet ten goede komt. Lage inkomenscategorieën blijven achter, zij hebben de minste bewegingsruimte. Hierdoor verscherpen tegenstellingen in de stedelijke ruimte. In de grote steden zal de sociaaleconomische scheidslijn grotendeels parallel lopen aan de etnische. Etnische segregatie ligt hierdoor op de loer. Het ligt voor de

hand deze ontwikkeling te verwachten in de vroeg naoorlogse woonwijken. Sloop, herstructurering, verdunnen en/of vergroenen zijn volgens het Ruimtelijk Planbureau dan de (noodzakelijke) beleidsopties (van Dam e.a., 2006, Eichholz en Lindenthal 2009). In steden die met krimp worden geconfronteerd, zal een deel van het woningaanbod derhalve weggenomen moeten worden. Dit voorkomt leegstand en biedt de mogelijkheid tot een kwalitatieve verbetering van de gebouwde omgeving. Voorbeelden hiervan zijn onder meer te vinden in de steden als Parkstad Limburg en Delfzijl. Op zeer grote schaal is dit proces waar te nemen in Duitse steden zoals Dresden en Leipzig. In die steden in het voormalig Oost-Duitsland zijn tussen 2000 en 2007 ruim 220.000 wooneenheden gesloopt, met name in de voormalige communistische hoogbouwcomplexen ("plattenbau"; Glock 2009).

Naast sloop en herstructurering kunnen ook nog het naar beneden bijstellen van de nieuwbouwplannen en functieverandering als strategieën voor overheden in krimpgebieden worden onderscheiden. Parkstad Limburg en Noordoost-Groningen hebben hier al veel ervaring mee opgedaan in samenwerking met onder meer corporaties.

Nieuwbouw in Delfzijl-Holwierde; komt soms moeizaam tot stand!

In de wijk Delfzijl-Noord is in de periode 2001-2008 ingezet op de sloop van 1200 woningen en nieuwbouw van 700. Medio 2009 zijn daarvan 900 woningen gesloopt en 300 nieuw gebouwd. Het achterblijven van de nieuwbouwproductie lijkt erop te wijzen dat die plannen naar beneden bijgesteld moeten worden. De totale woningvoorraad in de gemeente daalde tussen 2005 en 2009 met 1484 woningen, een afname van 11%. Voorzien wordt dat tot 2018 de voorraad nog eens met 2000 woningen moet slinken.

Alle noodzakelijk ingrepen in de bestaande voorraad (sloop, herstructureren en beheer etc.) en het vervolgens herinrichten van de openbare ruimte, betekenen een stevige investeringsopgave, terwijl aan de inkomstenkant een belangrijke bron van waardecreatie, namelijk verkoop nieuwbouw, wegvalt. Ook de basis voor inkomsten uit de OZB neemt af.

Kostenraming Noordoost en Oost-Groningen

De provincie Groningen becijfert dat de financiële opgave gerelateerd aan de gevolgen van krimp tussen 2010 en 2020 circa 890 miljoen euro bedraagt. Herstructurering van de woningvoorraad wordt geraamd op 544 miljoen euro, de rest is voor openbare ruimte en voorzieningen. Concreet zijn deze kosten nodig voor het aankopen, slopen, herinrichten en inrichten openbare ruimte. (Bron: Prov. Groningen 2009)

Een afvlakkende of zelfs teruglopende vraag naar woningen betekent voor corporaties minder inkomsten. Zowel uit huur als uit de mogelijke verkoop van woningen zullen inkomsten teruglopen. Bovendien, wanneer nieuwbouw minder wordt, zal meer moeten worden geïnvesteerd in verbetering van de bestaande voorraad. Door deze verminderde terugverdien capaciteit kunnen regio's problemen verwachten bij bijvoorbeeld de aanpak van oude wijken of herstructurering van bedrijfslocaties in de woonomgeving. Dat bij de verdeling van middelen voor stedelijke vernieuwing weinig rekening gehouden wordt met krimp vormt daarbij een extra knelpunt. De financierbaarheid van de transitie is een punt van aandacht. Financiële problemen zijn er ook voor particuliere eigenaren die een beperkt aantal woningen verhuren. Wanneer enkele van hun woningen niet meer gevuld zijn, is de marge voor rendement al snel verdwenen. Particuliere eigenaren met een enkele woning worden eveneens geconfronteerd met een dalende waarde van hun woning. Verkoop wordt daardoor vaak minder interessant, wat doorstroom verhindert. Van de groep particulieren kan bovendien weinig verwacht worden waar het gaat om interventies. Immers, bij hen speelt het collec-

tieve actie dilemma; wie als eerste begint laat anderen profiteren, dus begint niemand. Het is een extra argument voor overheidsingrijpen.

In de steden buiten de krimpregio's is een vraag te verwachten naar appartementen door de groei van het aantal kleine huishoudens met hogere inkomens. Deze zullen bovendien door de lagere prijzen eerder worden gekocht dan gehuurd.

In bepaalde regio's waar de krimp zich voordoet zal leegstand niet te vermijden zijn. Wanneer deze regio's bijvoorbeeld wat betreft natuurschoon aantrekkelijk zijn, is de kans aanwezig dat woningen worden opgekocht als tweede (recreatie)woning, of dat een specifieke categorie bewoners de gemeente binnenkomt (gepensioneerden met vermogen bijvoorbeeld). Hollander (2009) onderzocht voor de plaatsen in het Groene Hart zowel de ontwikkeling van de bevolking als van de waarde van het vastgoed. Hij herkende vier typen gemeenten, te weten:

	Afname bevolking	Toename bevolking
Stijging WOZ	Residential places (pensionados)	Strong Places
Daling WOZ	Declining cities	New Towns (Vinex)

De mogelijke gevolgen van de afname van huishoudens en bevolking voor de woningmarkt en de verschillen die er bestaan tussen regio's, samen met de financieringsknelpunten, vereisen een strakke beleidsregie. Voorkomen moet worden dat beleidsconcurrentie leidt tot een niet doelmatig beleid. Beter is het om, met de relevante partijen te komen tot regionale visies op krimp, gepaard gaand met het schetsen van ontwikkelrichtingen.

3.3.1 Krimp, wonen en ruimtelijk beleid

Het ruimtelijk beleid gaat uit van bundeling van het wonen in en aan de bestaande gebouwde omgeving en, op een hoger schaalniveau, van bundeling in de bundelingsgebieden van de nationale stedelijke netwerken. De verhouding tussen bouw in deze bundelingsgebieden enerzijds en het

landelijk gebied daarbuiten anderzijds, mag niet ten nadele van het bundelingsgebied worden verstoord. Er ligt een belangrijke opgave om honderdduizenden woningen te realiseren binnen het bestaande bebouwde gebied (in de Randstad 500.000 tot 2040). Stedelijk gebieden dienen waar nodig te worden geherstructureerd tot krachtige steden, die functioneren omringd door een vitaal platteland. Tussen de stedelijke gebieden in de Randstad en Zuid-Limburg bevinden zich bufferzones van groen, scherp gescheiden van het wonen in de stad. In alle bundelingsgebieden, ook daar waar geen bufferzones zijn, moet voldoende ruimte zijn voor groen en water. In het bijzonder wordt niet voorzien in een 'overloop' vanuit de Randstad naar elders. Krimp grijpt in op dit beeld, in de zin dat in de krimpende steden en dorpen woningen leeg komen te staan, er door sloop "gaten" worden geslagen in de gebouwde

Sloop Kerkrade-Eijgelshoven

omgeving. De leefbaarheid komt zo onder druk en vraagt aandacht. Verpaupering, verrommeling en segregatie liggen, zoals boven geschetst, op de loer. De wegvallende vraag maakt ook de markt voor nieuwbouw en transitie zwak. De kwaliteit van de gebouwde omgeving komt zo onder druk en vraagt aandacht.

Los van krimp als zodanig is er sprake van verandering in de samenstelling van huishoudens. Krimpregio's krijgen te maken met meer oudere alleenstaanden en oudere paren en minder (jonge) gezinnen (de Jong en Verwest 2009). Dit heeft duidelijke consequenties voor de vraag naar woningen.

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor woningmarkt als volgt worden weergegeven:

	Kansen	Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar	• ontspannen woningmarkt • meer aanbod woningen	• teruglopende vraag naar woningen • langere verkooptijden/ stagnatie op verkoopmarkt
Beïnvloedbaar	• meer kwaliteit in de leefomgeving • meer kans op wenswoning • natuurontwikkeling • tweede woningmarkt • kwaliteitsverhoging	• overproductie woningen • sterke prijs/waardedaling • beleidsconcurrentie tussen gemeenten • verpaupering • segregatie • leegstand

3.4 Gevolgen voor bedrijfslocaties

Als gevolg van een dalend arbeidsaanbod kan een dalende vraag naar bedrijfslocaties en -ruimte worden verondersteld. Schuur e.a. (2007) schetsen een toename van bedrijventerreinen tot 2020 met jaarlijks 2 km². Bruto, dat wil zeggen inclusief straten, parkeerruimte en dergelijke, zou dat een extra ruimtebeslag van 60 km² betekenen. In de krimpscenario's wordt er na 2020 geen groei meer voorzien in het aantal ha bedrijventerrein, noch in kantoorruimte. In de kantorenssector dreigt er daardoor nog meer leegstand te ontstaan; nu al staat circa 5 miljoen m² kantoorruimte leeg (Renooy 2008). Nieuwbouw dient daarom goed geregisseerd te worden en voor bestaande lege kantoren zou de mogelijkheid tot transformatie onderzocht moeten worden. In meer of minder mate gaat dit ook op voor bedrijfsgebouwen en bedrijventerreinen. Zeker het feit dat zij vaak in de stedelijke omgeving liggen, biedt kansen voor transformatie naar woongebieden. Herstructureren alvorens nieuw te bouwen (greenfieldsontwikkeling) en goed onderhouden via parkbeheer, zijn bestaande voor-nemens voor de toekomst.

Uiteraard zijn schaal, regio en tempo weer belangrijke variabelen in dit verband. De ruimtevraag zal het sterkst terugvallen in die regio's waar de teruggang van de (beroeps)bevolking het grootst is. Specifieke winkellocaties kunnen worden beïnvloed door de vergrijzing waardoor een ander soort winkels nodig kan worden. Veel is echter afhankelijk van andere factoren. Zo wordt het dalende arbeidsaanbod mogelijk gecompenseerd door een stijgend aantal vrouwen op de arbeidsmarkt, een verhoging van de pensioensgerechtigde leeftijd, of anderszins een toename van de participatie van ouderen. Daarnaast spelen de ontwikkeling van de welvaart, globalisering, flexibilisering, verdienstelijking en dergelijke allemaal een belangrijke rol op dit thema.

Bij de herstructurering of transformatie van overbodig geworden bedrijfslocaties kunnen zich in krimpregio's financieringsprobleem voor gaan doen. Immers meestal worden dergelijke operaties (mede) gefinancierd uit de opbrengsten van verkoop na herstructurering. Bij een uitblijvende vraag is dat niet mogelijk. Krimp kan tot gevolg hebben dat gemeenten gaan concurreren om de bedrijfsinvesteringen. Dergelijke beleidsconcurrentie

Verrommeld en verouderd bedrijventerrein Vlaardingen

dient te worden voorkomen. Het aanstellen van een bovenlokale regisseur, zoals bijvoorbeeld de kantorenloods in de regio Amsterdam, is een mogelijkheid om dit te voorkomen

Overigens kan de teruglopende vraag wel betekenen dat bedrijfslocaties goedkoper worden, wat tot nieuwe activiteiten aanleiding kan zijn. Ook biedt het mogelijkheden om overlastgevend bedrijvigheid buiten woongebieden te plaatsen. Tot slot kan een bewust locatiebeleid mogelijke nadelige gevolgen van krimp verzachten, zoals een spreiding van Rijksoverheidsdiensten. Een recentralisatie van dergelijk diensten daarentegen, versterkt de nadelige effecten.

3.4.1 Krimp, bedrijfslocaties en ruimtelijk beleid

Ruimte bieden voor bedrijvigheid, in ieder geval ten behoeve van aan de mainports gelieerde bedrijvigheid, is één van de doelen van het nationaal ruimtelijk beleid. Daarnaast is één van de ruimtelijk doelen om tot 2020 bijna 16.000 ha bedrijventerrein te

Wordt het straks rustiger op de wegen?

herstructureren (kernopgave Taskforce herstructurering Bedrijventerreinen). Op dit moment wordt geschat dat rond de 30.000 ha verouderd is (brownfields), wat neerkomt op circa dertig procent van de totale voorraad aan terreinen (Renooy 2008). Veel van die verouderde terreinen liggen versnipperd in stedelijke uitleggebieden. Via verzakelijking van de markt voor bedrijventerreinen zou onderhoud en beheer in de toekomst een beter en meer continu proces moeten worden.

Bij de (her)ontwikkeling van bedrijventerreinen staat bundeling in de stedelijke netwerken, net als bij wonen, voorop.

Het vrijkomen van bepaalde, liefst perifere bedrijventerreinen biedt wel de kans om ruimtevreterende en overlastgevende functies zoals windmolens te plannen.

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor bedrijvenlocaties als volgt worden weergegeven:

3.5 Gevolgen voor mobiliteit

De invloed van demografische ontwikkelingen op mobiliteit is beperkt. Sinds de jaren '60 is de mobiliteit enorm gestegen, maar deze groei kan maar ten dele worden gerelateerd aan de bevolkingsgroei in de afgelopen decennia. Wetenschappers zijn het er over eens dat mobiliteit (sgroei) in de allereerste plaats moet worden verklaard uit sociaaleconomische ontwikkelingen, in casu de welvaartsontwikkeling. Desalniettemin zullen huishoudensverdunding (toename van het aantal kleine huishoudens), vergrijzing, en de afname (potentiële) beroepsbevolking van invloed zijn op de mobiliteit.

Het wordt niet aannemelijk geacht dat een krimpende bevolking tot afname van de mobiliteit en tot een reductie van de congestieproblematiek zal leiden. Hooguit zal in sommige regio's in het midden en aan de randen van Nederland de verkeersdruk afnemen. Zelfs in het krimpscenario zal de personenmobiliteit met ongeveer vijf procent toenemen (van Dam et al., 2006).

	Kansen	Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar	• ontspannen markt • lagere grondprijzen • uitplaatsen overlastgevende bedrijvigheid	• teruglopende vraag naar bedrijfsruimte na 2020
Beïnvloedbaar	• transformatie lege kantoren • herontwikkeling bedrijventerreinen • plek voor ruimtevreterende functies	• overproductie kantooruimte • overproductie bedrijfsterrainen • sterke prijsdalingen vastgoed • leegstand kantoren en bedrijfsruimtes • verpaupering • wegvallen financiering herstructurering

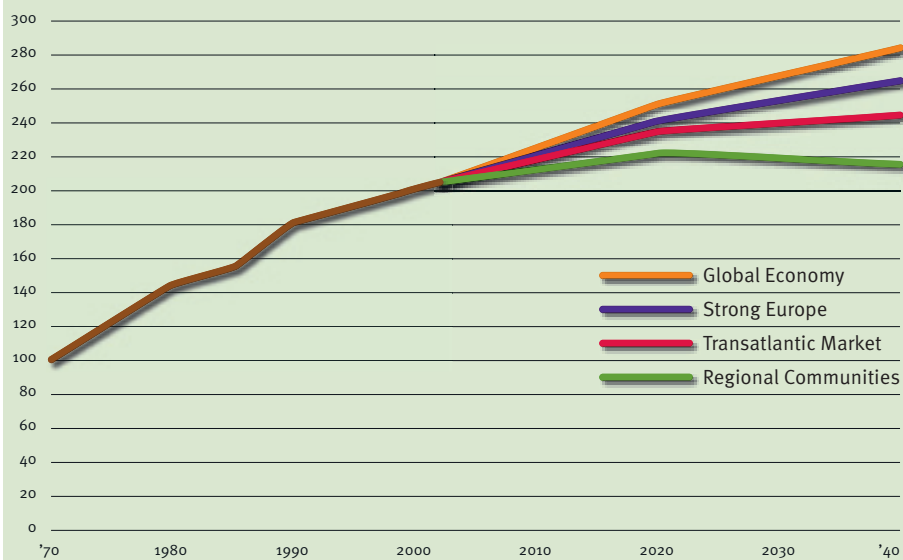

Regiotrein Arriva bestemming Leeuwarden

Een belangrijke demografische factor in mobiliteit is de huishoudensverdunding. De toename van het aantal huishoudens is de afgelopen jaren deels verantwoordelijk geweest voor een toename van het aantal auto's en daarmee een toename van de mobiliteit. Naarmate een huishouden minder personen telt, neemt namelijk het aantal verplaatsingen per persoon en de reisduur toe. Prognoses laten zien dat de toename van het aantal kleine huishoudens nog zal voortduren. Deze ontwikkeling zal de mogelijke daling van de verkeersdrukte als gevolg van demografische krimp waarschijnlijk teniet doen.

Een andere relevante factor is de vergrijzing van de babyboomers. Deze generatie kenmerkt zich door een hoog rijbewijsbezit en een hoge autobeschikbaarheid. Verwacht wordt dat deze generatie, anders dan vorige generaties ouderen, een hoge mate van mobiliteit zal kennen. Wel zullen als gevolg van de vergrijzing de reismotieven veranderen en reizen op andere tijdstippen plaatsvinden. Het aantal verkeersbewegingen zal toenemen, maar zal meer gespreid plaatsvinden. Er kunnen nieuwe recreatieve spitsen ontstaan. De ouderen zullen naar

Ontwikkeling van de personenmobiliteit bij verschillende scenario's miljarden reizigerskilometers van 1970 tot 2040

Bron: F. Van Beek, Denken in scenario's, V&W/KIM 2007.

© GEOGRAFIEK, 2009

verwachting veelal de auto gebruiken voor verplaatsingen. Dat past in het beeld dat snelle vervoerswijzen (auto, trein) terrein winnen van langzamere (fiets). Overigens kan die toename van ouderen op de weg ook tot de verwachting leiden dat het aantal verkeersdoden zal toenemen (Jorritsma en Olde Kater 2008).

Tot slot kan een krimp van de beroepsbevolking bijdragen aan een afname van het woon-werkverkeer. In hoeverre dit daadwerkelijk gebeurt, is afhankelijk van de mate waarin een regio mensen van buiten de regio aantrekt. De verwachting is dat een krimp van de werkende bevolking in Corop-regio's aan de randen van Nederland

(Limburg, Zeeland, delen van Brabant, Groningen, Drenthe en de Achterhoek) zal leiden tot een daling van de drukte op de wegen in die regio's². In de Randstedelijke Corop-gebieden zal de potentiële beroepsbevolking naar verwachting echter nog blijven groeien. Deze regio's zullen dus geconfronteerd blijven met congestie als gevolg van groeiende mobiliteit.

3.5.1 Krimp, mobiliteit en ruimtelijk beleid

De hoofdverbindingssassen geven in belangrijke mate vorm aan de ruimtelijke structuur van Nederland. Bereikbaarheid en toegankelijkheid zijn sleutelbegrippen daarbij; bereikbaarheid van de Randstad vanuit binnen- en buitenland, bereikbaarheid van de nationale stedelijke netwerken, maar ook bereikbaarheid binnen de stedelijke centra. Om daar aan tegemoet te komen wordt in de Nota Mobiliteitsaanpak de ambitie geformuleerd van een mobiliteitssysteem van olympische kwaliteit. In de uitwerking wordt, conform de Nota Ruimte, vooral groei gefaciliteerd op bestaande verbindingen, door verbredingen van wegen en verbeteringen in OV systemen. Het rijk is echter slecht verantwoordelijk voor de hoofdinfrastructuur, lagere overheden zullen de aansluitingen moeten verzorgen. Om dat goed te laten verlopen bepleit de MIRT

² Hoewel in Parkstad Limburg ook een toenemende pendel over de grens waarneembaar is.

³ In de nota Mobiliteitsbeleid wordt deze ontwikkeling wel aangestipt, maar er wordt geen vervolg aan gegeven.

gebiedsagenda's waarin verkeers- en vervoersprogramma's zijn opgenomen.

De demografische ontwikkelingen lijken op twee manieren belangrijke invloed op dit beleid te gaan uitoefenen. In die gebieden waar de bevolking krimpt en veroudert, zal een vraag naar mobiliteit ontstaan van een groep die minder in staat is zelf oplossingen te vinden (ouderen). Door de vermindering van de vraag echter zal het openbaar vervoersaanbod onder druk komen te staan. Creatieve oplossingen zullen daar, mede door overheden, gevonden moeten worden.³

Anderzijds zal de concentratie van bevolking en bedrijvigheid in de Randstad daar leiden tot een toename van de mobiliteit, zowel naar en van de Randstad als binnen de stedelijke gebieden daar. Om die extra mobiliteit in goede banen te leiden zal een aanzienlijke inspanning moeten worden gepleegd in zowel hardware (wegen, spoor) als software (mobiliteitsmanagement, ketenmobiliteit).

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor mobiliteit als volgt worden weergegeven:

3.6 Gevolgen voor voorzieningen

De gevolgen van bevolkingsdaling voor voorzieningen zijn afhankelijk van het type voorzieningen en het type krimp. Ontgroening (minder kinderen in een gebied) betekent minder vraag naar onderwijsvoorzieningen, maar ook naar bijvoorbeeld consultatiebureaus. In sommige regio's is deze ontwikkeling al voelbaar. Zo zal in de provincie Limburg door de daling van het leerlingaantal in de komende tien jaar een kwart tot een derde van de schoolgebouwen voor het primair onderwijs overbodig worden (Provincie Limburg, 2008). In Zeeland zien sommige gemeenten tot 2020 het aantal basisschoolleerlingen met 20-30 procent teruglopen (Provincie Zeeland 2008). De gemeente Delfzijl ziet het aantal 4-12 jarige tussen 2009 en 2025 teruglopen van 2525 naar 1800, een vermindering met bijna 30 procent. Zelfs wanneer een school niet gesloten hoeft te worden, zal bijvoorbeeld de bekostiging een probleem kunnen worden, aangezien financiering loopt via de aantallen leerlingen. En, in kleinere scholen komt de kwaliteit van het onderwijs onder druk te staan.

Dit betekent dat, om het onderwijs toegankelijk te houden, moet worden gekeken naar een (andere) spreiding van deze voorzieningen en eventueel naar andere financieringsbronnen.

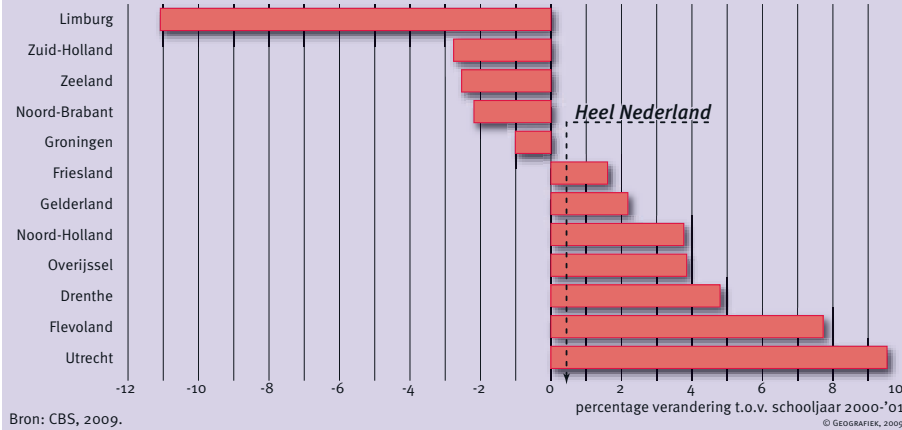
Het teruglopen van bevolking, en met name de ontgroening, heeft ook gevolgen voor sportverenigingen die hun ledenaantallen zien teruglopen. Juist sportverenigingen kunnen van groot belang zijn voor de leefbaarheid. Ze vormen echter ook vaak een relatief dure voorziening voor kleinere gemeenten. Mogelijk dient ook hier aan clustering gedacht te worden.

Indien ontgroening gepaard gaat met vergrijzing in een gebied, ontstaan echter ook nieuwe kansen voor krimpende regio's. Door vergrijzing zal de vraag naar anderzortige voorzieningen namelijk toenemen. Een voorbeeld hiervan is de vraag naar culturele voorzieningen aangezien deze instellingen vaak goed worden bezocht door ouderen. In Limburg wordt geëxperimenteerd met appartementen bij ziekenhuizen zodat (oudere) patiënten langer kunnen blijven, zo is te lezen in Trouw van 31 maart

Kansen		Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar		stijging mobiliteit door huishoudensverdunding
Beïnvloedbaar	spreiding mobiliteit door afname woon-werkverkeer	recreatieve spitsen als gevolg van grijze mobiliteit toename mobiliteit als gevolg van afkalvend voorzieningenniveau op het platteland verminderd aanbod openbaar vervoer (draagvlak) voortdurende congestie in Randstedelijke Corop-gebieden

Toe- en afname van het aantal leerlingen in het basisonderwijs per provincie van schooljaar 2000-'01 tot 2008-'09

vershraling van het voorzieningenaanbod een woonomgeving als minder aantrekkelijk wordt beoordeeld, kan een gebied in een negatieve spiraal terecht komen van krimp, leegstand, verloedering en afname van het voorzieningenniveau. Een voorbeeld hiervan uit eigen land zijn de ontwikkelingen in Delfzijl en omgeving. Daar wordt door een combinatie van sloop en een kwaliteitsimpuls in de bestaande infrastructuur getracht de negatieve spiraal te doorbreken (Ubbink, 2008). Ook vanuit het buitenland zijn voorbeelden bekend van krimpende regio's waar het wegtrekken van de (beroeps)bevolking heeft geleid tot een toenemende vershraling van het voorzieningenniveau. Voorbeelden hiervan zijn te vinden op het centrale platteland van Frankrijk, Portugal en Spanje, maar ook in steden aan de Amerikaanse oostkust en Oost-Duitsland als gevolg van postindustriële krimp (van der Wagt, 2007).

Het vinden van een antwoord op deze vershraling vereist weer creatieve oplossingen. Het ruimtelijk combineren van functies is er daar één van. Zo zijn in Heerhugowaard in Noord Holland verschillende functies (info balie gemeente, corporatie) in de bibliotheek ingetrokken, zodat deze langer open kan blijven. Ook het ruimtelijk con-

2006. In datzelfde artikel stelt de woordvoerder van de Ontwikkelingsmaatschappij Parkstad dat er zich een geheel nieuwe markt voor service en persoonlijk dienstbetoon ontvouwt.

Een beperkte daling van de bevolking in een regio hoeft bovendien geen negatief effect te hebben op alle soorten voorzieningen, als door een inkomensgroei de vraag op peil blijft. Dit gaat uiteraard niet op wanneer de teruggang in de tientallen procenten loopt. Hoewel de relatie tussen krimp en het voorzieningenniveau genuanceerd is, kan een

stagnerende bevolkingsgroei vooral in landelijke gebieden waar commerciële en (semi)publieke voorzieningen dun gezaaid zijn, echter wel degelijk negatieve gevolgen hebben voor het voorzieningenniveau. Om te voorkomen dat essentiële voorzieningen wegvallen is bovenlokale regie gewenst.

Demografische ontwikkelingen versterken in deze gebieden de trend tot vershraling van het voorzieningenaanbod die ingezet zijn door andere factoren als schaalvergroting, concentratie et cetera. Indien door

centreren van dezelfde functie is een optie, bijvoorbeeld zorg of onderwijs in enkele kernen. Bereikbaarheid, vooral voor kwetsbare groepen is dan weer een aandachtspunt. Overwogen kan ook worden om het handhaven van leefbaarheid als criterium te hanteren bij de toewijzing van financiering van voorzieningen (bijvoorbeeld scholen en medische voorzieningen).

3.6.1 Krimp, voorzieningen en ruimtelijk beleid

Krachtige steden en een vitaal platteland is een kerndoel van het nationaal ruimtelijk beleid. Specifiek wordt het behoud, beheer en versterking van de kwaliteiten van een twintigtal nationale landschappen als doel geformuleerd, bijvoorbeeld het Heuveland. Essentieel voor zowel krachtige steden als een vitaal platteland is het tijdig en voldoende beschikbaar zijn van een bij de vraag aansluitend aanbod van ruimte voor wonen, bedrijven en **voorzieningen**, aldus de Nota Ruimte. Immers, krachtige steden bieden een breed scala aan voorzieningen op terreinen als zorg, onderwijs, cultuur, recreatie en sport. Minder breed, maar toch tegemoet komend aan de lokale vraag, zal er

ook op het vitale platteland een voldoende aanbod van voorzieningen moeten zijn. Zoals aangegeven vormt krimp een bedreiging voor het voorzieningenniveau. In landelijke gebieden die ontvolken, brokkelt het draagvlak voor voorzieningen af. Commerciële voorzieningen zoals detailhandel, inclusief bijvoorbeeld apotheken, kennen een kritische massa. Daalt het inwonertal daaronder, dan is de bedrijfsvoering niet meer rond te krijgen. In meer of mindere mate gaat dit eveneens op voor niet commerciële voorzieningen op terreinen zoals

Hoe lang blijft de dorpsuper in Tzummarum (Noordwest-Friesland) nog bestaan?

boven genoemd (met name onderwijs en zorg). De vitaliteit en leefbaarheid van landelijke gemeenten wordt hierdoor aangetast. Echter ook in krimpende steden, waar wijken leegstand gaan ervaren, kan zich een vergelijkbaar proces gaan voordoen.

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor de voorzieningen als volgt worden weergegeven:

	Kansen	Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar	• buurtinitiatieven om voorzieningen open te houden • ontstaan nieuwe, levensvatbare alternatieven voor voorzieningen	• afkalven commerciële voorzieningen • verminderen sociale cohesie
Beïnvloedbaar	• ontwikkeling nieuwe voorzieningen die aansluiten bij demografisch profiel van het gebied (bijvoorbeeld zorgvoorzieningen) • herschikking voorzieningen die aansluiten bij moderne leefpatronen	• bedreiging voorzieningen in krimpende steden en dorpen (onderwijs, gezondheidszorg) • toename automobiliteit a.g.v. verschraking lokaal voorzieningenniveau • verpaupering • negatieve spiraal in (sommige) landelijke gebieden

3.7 Gevolgen voor recreatie en groene ruimte

Recreatie

Het groen-areaal in de stedelijke woon-omgeving staat sterk onder druk en zal in toekomstige krimpscenario's niet noemenswaardig uit die druk vandaan komen.

Immers, in de steden is nauwelijks sprake van afnemende bevolking. Bovendien wordt een afname van de nieuwbouwlocaties voorzien, waardoor de druk op de bestaande stad zal toenemen.

De druk op het areaal groen zal in de gebieden waar wel sprake is van vermindering van de bevolking, afnemen. Dit biedt kansen voor kwalitatief hoogwaardige en duurzame ontwikkeling van recreatieruimte. Belangrijker dan krimp in dit kader is mogelijk de vergrijzing. Ouderen gaan een veel groter deel uitmaken van de bevolking, zijn hoger opgeleid dan voorheen en over het algemeen welvarender. Van hen gaat een specifieke vraag naar vrijetijdsbesteding en recreatie uit. Deze groep zal in ieder geval een sterk beroep gaan doen op groen in de directe omgeving: zoals aangegeven zal dat in de stedelijke omgeving een knelpunt kunnen vormen. Op het platteland is dat

groen volop voorradig. Daar zal daarom ook een groep ouderen zich kunnen gaan vestigen ("Drentenieren").

Andere trends die zijn te herkennen (Middelkoop e.a. 2003):

- ouderen recreëren graag in de groene omgeving;
- ouderen gaan erop uit buiten de piekperiodes;
- ouderen zoeken vertrouwde vormen van recreëren, dus fietsen, wandelen, toeren;
- ouderen zijn minder uit op 'thrills' en competitieve activiteiten;
- een deel van de ouderen vraagt extra toegankelijke voorzieningen;
- ouderen zullen zich lang met de eigen auto blijven verplaatsen (is vertrouwd, bekende routes, hotels et cetera).

Krimpde regio's kunnen op de behoefte van ouderen aan relatief onbezorgd 'genieten' tegemoetkomen met een passend aanbod. Golfbanen, luxere vakantieparken, wellnesscentra, fiets- en wandelpaden en dergelijke, bieden de oudere recreant volop antwoord op zijn vraag.

Recreatieve voorzieningen die als gevolg van demografische ontwikkelingen draagvlak zien wegvallen, kunnen in problemen

(Boven) Pocketpark Landgraaf-Heiveld – kans of bedreiging?

(Rechts) Ontstaan nieuwe vormen van recreatie, gekoppeld aan agrarische bedrijven

komen. Te denken van aan de pretparken en speeltuinen, maar ook aan theaters en bioscopen in bepaalde krimpende regio's.

Ontstane leegstand in perifere dorpen kan kansen bieden. Sloop of vernieuwing kunnen leiden tot een interessant aanbod van recreatiewoningen. Ook kunnen boerenbedrijven deels worden herontwikkeld waardoor nevenactiviteiten mogelijk worden, variërend van camping tot wellnesscentra. Dergelijke ontwikkelingen vragen wel vaak een 'andere manier van denken'. Zo kopte de Provinciaal Zeeuwse Courant op 4 februari: Ouderwets Walcheren moet zich op moderne toerist richten", in plaats van publiek uit de jaren vijftig van de vorige eeuw! (pzc 04-02-09)

In het BNA project "Ruimte maken voor krimp" adviseerde het ontwerpteam voor Noordwest-Friesland een aantal maatregelen voor dit landelijke gebied:

- stimuleer grootschalige landbouw en energieteelt;
- gebruik ruimte voor natuur en waterberging;
- maak gebruik van de ruimte voor biogasleidingen, windmolens en solarfields, waarbij de dorpen een centrumpositie hebben;
- creëer centrumdorpen met voldoende massa voor voorzieningen;
- leg in de kleinere dorpen meer verbanden met het ommeland;
- maak van lege huizen hotelkamers;
- geef blijvende bevolking de ruimte om te ondernemen.

Groene ruimte

Zoals vermeld, wordt in en rond de steden een druk worden verwacht op het groen. Met name in het Groene Hart, het IJsselmeergebied en de kustzone, alle deel uitmakend van de Ecologische Hoofdstructuur, dient te worden gewaakt voor verdere 'verrommeling' als gevolg van die druk. Vooral in de directe omgeving van de steden lijkt

het noodzakelijk waardevolle groene (en blauwe) gebieden vast te leggen en te beschermen. Alleen vanuit die bescherming kan de zo gewenste wisselwerking tussen water, natuur, landschap, cultuurhistorie en wonen en werken floreren. In de Structuurvisie Randstad wordt reeds uitgesproken dat behalve de reeds geplande, tot 2030 geen nieuwe uitleglocaties nodig zullen zijn (Ministerie van VROM 2008). In geval van krimp zullen ook na 2030 dergelijke locaties niet nodig zijn. Dit betekent wel dat de uitbreiding van de woningvoorraad voor een groot deel via verdichting moet plaatsvinden. Groen en blauw in de stad komen hierdoor in de knel.

Buiten de Randstad zorgt de bevolkingsontwikkeling tot mogelijkheden voor een kwalitatief hoogwaardige natuurontwikkeling. De doelen uit de Nota Ruimte op het gebied van bijvoorbeeld Nationale landschappen, de Ecologische Hoofdstructuur en de reconstructie van de zandgebieden worden hierdoor haalbaarder. Krimpregio's zoals Limburg zetten met name in op natuurontwikkeling voor een kwalitatieve verhoging van de leefomgeving. Hiermee wordt tegelijkertijd de regio aantrekkelijker gemaakt voor toerisme.

3.7.1 Krimp, recreatie en groene ruimte en ruimtelijk beleid

Bereikbare en toegankelijk recreatievoorzieningen in en rond de steden is een operationele doelstelling verwoord in de Nota Ruimte. De groene bufferzones tussen de stedelijke gebieden moeten in dat kader een dagrecreatieve functie krijgen. De stedeling kan daar ten behoeve van gezondheid, welzijn en leefbaarheid gebruik van gaan maken. De waarde van de groene buffers voor recreatieve doeleinden zal geborgd worden door AMvB Ruimte en provinciaal ruimtelijke verordeningen. Deze bufferzones, bedoeld voor (dag)recreatie komen echter onder druk. Andere bestemmingen zoals wonen (verdichtingsopgave!) en bedrijvigheid strijden om de groene ruimte aan de randen van de stad. Het feit dat deze ruimtes vaak ook al enigszins een stad-rand en (dus) rommelig karakter hebben, werkt daar niet in positieve zin aan mee.

Voor de groene ruimte wordt eveneens een recreatieve en zelfs toeristische functie voorzien in de Nota Ruimte. Nieuw vormen van recreatie, eventueel gekoppeld aan agrarische bedrijven zouden kunnen ontstaan. In de groene ruimte zou tevens plaats zijn voor

(complexen van) recreatiewoningen. De groene ruimte zou goed ontsloten moeten worden via het vergroten van het fiets-, wandel- en waterrecreatienetwerk. In de gebieden met onderdruk ontstaat meer ruimte voor groen en recreatie. Dit schept kansen voor het creëren van kwalitatief hoogwaardige en duurzame voorzieningen.

Het "Zilt-Zeeland" magazine is een voorbeeld van regiobranding

Samengevat kunnen de gevolgen van krimp voor de groene ruimte en recreatie als volgt worden weergegeven:

	Kansen	Bedreigingen
Niet beïnvloedbaar	• ruimte voor natuur in krimpregio's	• draagvlak bepaalde toeristische voorzieningen vermindert
Beïnvloedbaar	• ruimte voor groen in krimpsteden • meer kwaliteit in de leefomgeving • natuurontwikkeling • EHS • Duurzaam toerisme • Nationale Landschappen	• verrommeling groene gebieden in Randstad • bufferzones onder druk • tweedewoningmarkt buiten Randstad

nr 1 | voorjaar 2009
ISSN 1877-7309

Zilt Zeeland

*'Je moet de wind en het water voelen
en je daarop concentreren.'* · Stefan, kitesurfer

Dwalen door Middelburg
Modderen in oer-Zeeland
Herman Koch en Graauw
Zeeuwse wijn voor de KLM

· magazine over Zeeland · voor Zeeuwen en zij die dat willen worden ·

Kwaliteitsverhoging door samenvoegen appartementen
Vlaardingen

4. Strategieën, knelpunten en opgaven voor de overheid

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de strategieën die gehanteerd worden of kunnen worden om de gevolgen van krimp op de verschillende thema's, zoals beschreven in hoofdstuk drie, op de te vangen. In paragraaf 4.2 tot en met 4.7 worden voor elk thema de belangrijkste ontwikkelingen beschreven die in verband staan met krimp, de strategieën die daarvoor worden geformuleerd en de knelpunten die zich daarbij voor kunnen doen. De strategieën zijn ontleend aan initiatieven die in verschillende regio's in meer of mindere mate reeds zijn ontwikkeld, aangevuld met nieuwe voorstellen.

Vervolgens wordt in de slotparagraaf gekeken wat de rol van de verschillende overheden kan en moet zijn voor het oplossen van die knelpunten. Met deze opgaven voor de overheid kan een aanzet gegeven worden voor de Rijksagenda Krimp, die in hoofdstuk vijf wordt beschreven.

4.2 Ruimtelijke ontwikkelingen

Demografische ontwikkelingen grijpen in op de ruimtelijke structuur van Nederland. Er is, zoals gezegd, sprake van bevolkingsdaling in de perifere regio's, een verschuiving van het zwaartepunt van de bevolking naar West-Nederland, re-urbanisatie, concentratie binnen het landelijk gebied en perforatie van bebouwd gebied in krimpregio's. Van gerichte landelijke strategieën om om te gaan met deze ontwikkelingen is momenteel nog nauwelijks sprake. Het opvangen van de groei in de groei regio's gaat nog uit van de doelen uit het nationaal ruimtelijk beleid, te weten het voornamelijk zoeken van ruimte binnen bestaand

2008

Herbestemmingstrategie Peins;
sloop woningen en terugbrengen groen in dorpsstructuur

bebouwd gebied. Mogelijke expliciete spreidingsmaatregelen zijn (nog) niet aan de orde, evenmin als landelijke strategieën om krimp te accommoderen. Dat heeft ook veel te maken met het gegeven dat in brede kring nog steeds het groeidenken prevaleert. "Planning for decline", waarbij krimp erkend wordt, staat landelijk nog in de kinderschoenen.

In de regio's zelf die bevolking verliezen, zijn wel initiatieven te zien die erop gericht zijn bevolking te trekken of in ieder geval te behouden. Het "Zilt Zeeland" magazine dat landelijk verspreid is in het voorjaar van 2009, is een voorbeeld van regiobranding. In de steden van Zuid-Limburg en Noord-oost-Groningen is reeds uitgebreid erva-

¹ Staat voor Demographic Change: New opportunities in Shrinking Europe. Hierin werkt de regio samen met regio's in vijf Europese landen die te maken hebben met bevolkingsdaling.

2030

ring opgedaan met herstructureringsplannen waarbij sloop en nieuwbouw worden gecombineerd. Tot slot is in de regio Twente het vraagstuk internationaal benaderd via het project DC Noise¹.

Het vitaal houden van het platteland is een opgave die in verschillende regio's opgepakt wordt. Recent nog heeft de provincie Noord-Holland een stimuleringsfonds in het leven geroepen om private en publieke voorzieningen in wijken en dorpen in stand te houden.

De voor de ruimtelijke ontwikkeling relevante gevolgen van krimp staan in schema 4.1 in de eerste kolom genoemd. In de kolom daarnaast worden de onderdelen van het nationaal ruimtelijk beleid genoemd die beïnvloed worden door de krimp. In de kolom "strategieën" worden de maatregelen en instrument benoemd die kunnen worden ingezet om tegemoet te komen aan

Schema 4.1 Ruimtelijke ontwikkelingen

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
• Ontvolking periferie	• Vitaal platteland	• Regiobranding in krimpregio's • Ontwikkelen nieuwe herverdelings-mechanismen	• Onvoldoende financiering plannen in onderdrukgebieden
• Re-urbanisatie	• Krachtige steden, vitaal platteland • Bundeling verstedelijking. • Gelijkblijvende verhouding bebouwing steden en dorpen vs platteland (76% steden en dorpen-24% platteland)	• Faciliteren, in banen leiden • Woonwensen kennen, gericht woningvoorraad aanpassen, bescherming groene grenzen • Meervoudig ruimtegebruik • Verdichten • Regie	• Ruimtetekort, druk op groen, oplopende grondprijzen • Gebrek aan regie
• Concentratie-tendensen binnen landelijk gebied	• Vitaal platteland • Bundeling verstedelijking	• Vitaal houden platteland door steunen voorzieningen, nieuwe vormen van wonen (tweede woningen), nieuwe zorgconcepten • Hervreiding middelen • Integrale aanpak	• Financiering
• Perforatie steden in krimpregio's	• Krachtige steden, vitaal platteland	• (Her)ontwikkeling stedelijke centra; groen, andere functies • Samenwerking publiek –privaat • Gebiedsplannen	• Financiering (kostendragers)
• Verschuiving zwaartepunt bevolking naar West-Nederland	• Vergroting concurrentiepositie Randstad • Concentratie in bestaand bebouwd gebied (25-40% in bbg) • Verstedelijkingsopgave • Ontwikkeling Groene Hart • Versterking Almere	• Huisvesten binnen bestaand bebouwd gebied • Spreiding werk en onderwijsvoorzieningen	• Ruimtetekort, druk op groen, oplopende grondprijzen in westen • Druk op groen
• Aantasting leefbaarheid en economische vitaliteit krimpgebieden	• Basiskwaliteit	• Structuurvisies - en plannen	• Ontbreken gedeelde Visie op toekomst van "de" regio

de krimpevolgen. Tot slot bevat de laatste kolom knelpunten waar de strategieën mee geconfronteerd worden.

NRC, maandag 9 maart 2009

Dorp Oostenrijk ruilt bouwgrond voor kinderen

Door een onzer redacteuren
Rotterdam, 9 maart. Een dorp in Oostenrijk heeft een nieuw plan uitgedokterd om de strijd aan te gaan met de leegloop en de vergrijzing. Rappottenstein, een gehucht van 1760 zielen dichtbij de grens met Tjechië, gaat gratis bouwgrond weggeven. Voorwaarde is wel dat degenen die de bouwgrond krijgt, binnen de tien jaar voor nageslacht moet zorgen.

4.3 Woningmarkt en woningbouw

Op het gebied van wonen zijn er in het kader van krimp verschillende opgaven die te maken hebben met leegstand, segregatie en verpaupering, versnippering en perforatie, een teruglopende kwaliteit van de woonomgeving en een veranderende vraag naar verschillende woningtypes. Er zijn verschillende strategieën om deze opgaven te adresseren. In schema 4.2 worden deze verschillende strategieën op een rij gezet. Met name in Parkstad Limburg en in het noordoosten van Groningen is men reeds ver met het ontwikkelen met een gebiedsgerichte, integrale aanpak waarin sloop, nieuwbouw en ontwikkeling van openbare ruimte gecombineerd worden, om zo meer ruimtelijke kwaliteit te creëren. In het noordwesten van Friesland hebben vier woningcorporaties de handen ineengeslagen om iets aan de problematiek van verwaarloosde en gezichtsbepalende gebouwen te doen. Zogenaamde rotte kiezen worden gesloopt en op de vrijkomende plek vindt herontwikkeling plaats. Het verwezenlijken van deze strategieën is niet zonder problemen. Belangrijke knel-

punten zijn te vinden in de financiering van het aanpakken van leegstand en het verbeteren van de woonomgeving. Een teruglopend aantal inwoners heeft consequenties voor verschillende financieringsbronnen. Bijna eenderde (31%) van de structurele inkomsten ontvangen gemeenten uit het Gemeentefonds. De helft van dit fonds wordt verdeeld via aan aantallen inwoners gerelateerde maatstaven. Gedurende een periode met krimp en stijgende lasten ziet men de inkomsten dus dalen. Daarnaast hebben krimpgemeenten te maken met het wegvallen van OZB-inkomsten. Een dalend inwoneraantal heeft ook gevolgen voor middelen die beschikbaar zijn via ISV en BLS. Een ander financieringsknelpunt heeft te maken met het feit dat slopen geen geld oplevert. Door nieuwbouw wordt waarde gecreëerd die geïnvesteerd kan worden in de openbare ruimte, slopen genereert geen waarde (maar kost wel geld). In Duitsland heeft de overheid volgens het zogenaamde Stadte-umbau Ost (voor voormalig Oost-Duitsland) en nu ook voor het westen van Duitsland, voorzien in een opvang van deze kosten. Dat houdt in dat het Rijk een sloopfonds heeft ontwikkeld voor corporaties die meer dan 15% leegstand hebben. Hiermee worden ze gesti-

Blauwe Stad: voorbeeld van een gebiedsgerichte, integrale aanpak

muleerd in die leegstand in te grijpen. Corporaties kunnen daar alleen aanspraak op maken als de stad waarin zij hun bezit hebben een integraal stadsplan heeft ontwikkeld dat breed inzet op revitalisering.

Schema 4.2 Woningmarkt en woningbouw

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
• Leegstand bestaande bouw	• Ontwikkeling nat.stedelijke netwerken • Realisatie herstructurering • Behoud en versterking variatie stad – land • Bundeling verstedelijking • Verbetering leefbaarheid	• Voorkomen – opheffen leegstand door: • Sloop – nieuwbouw • Strategisch voorraadbeheer • Samenvoegen • Rotte kiezenplan • Tijdelijke verhuur • Binden en boeien bevolking • Steunen private eigenaren	• Financiering • Kapitaalverlies (boekwaarde) • Regelgeving (bestemmingen) • Dilemma van de collectieve actie²
• Leegstand nieuwbouw	• Ontwikkeling nat.stedelijke netwerken • Realisatie herstructurering • Behoud en versterking variatie stad – land • Bundeling verstedelijking	• Differentiatie in verstedelijkings-afspraken • Terughoudendheid bij nieuwbouw • Afbouwen plancapaciteit • (Eu)Regionale Woonvisies • Goedkope koopwoningen • Levensloopbestendig bouwen	• Nieuwbouwfianciering • Concurrentie buitenland (in Parkstad) • Groeidenken in krimpregio's
• Segregatie, verpaupering	• Revitalisering stedelijke gebieden • Verbetering leefbaarheid	• Strategisch voorraadbeheer • Investeren in sociaal economische structuur • Bewoners betrekken	• Financiering (teruglopende inkomsten corporaties en gemeenten)
• Versnippering, perforatie	• Bundeling • Leefbaarheid	• Gebiedsplannen	• Financiering
• Teruglopende kwaliteit van de woonomgeving	• Krachtige steden en vitaal platteland • Duurzame en leefbare leefomgeving	• Ontwikkeling groen in de stad • Sloop en herbouw van beter woningen	• Ontwikkeling groen in de stad • Sloop en herbouw van beter woningen
• Veranderende vraag naar woningtype	• Bouwen binnen bebouwd gebied • Duurzame verstedelijking	• Regionale woningmarktanalyses, regionale visies • Flexibel bouwen en bestemmen	• Nieuwbouwfianciering • Concurrentie buitenland (in Parkstad)

² Individuen aarzelen met investeren omdat zij de kosten dragen waarvan anderen (ook) de baten hebben. Zorgt ervoor dat niemand wat doet.

4.4 Bedrijfslocaties

Leegstand van kantoor- en bedrijfsruimte en van bedrijventerreinen kunnen in sommige regio's concrete gevolgen zijn van krimp. De verrommeling van het landschap door enerzijds toename van nieuwe bedrijfslocaties en anderzijds leegstand van oude locaties, wordt nu reeds op verschillende manieren aangepakt. Op bovenlokaal niveau worden vraag en aanbod van bedrijfsruimte beter op elkaar afgestemd door het opstellen van gebiedsagenda's, het toepassen van de SER-ladder en het voeren van een gemeenschappelijk regionaal grondprijnsbeleid. Ook het transformeren van bedrijfslocaties naar andere bestemmingen maakt onderdeel uit

Dagblad de Pers, 18 mei 2009

Goed boeren op internet

Opvallend veel succesvolle Nederlandse internetbedrijven komen uit Groningen. Zoals het miljoenen euro's verdienende Winparts uit het 50 huizen tellende Winneveer. 'Dit is het einde van de wereld. Er komt hier niemand. We moeten wel via internet verkopen.'

van de aanpak van leegstand van bedrijfslocaties. Een goed functionerende strategie is die van de bovenlokale beleidsregie, zoals de kantorenloods in de Amsterdamse stadsregio. Weliswaar hebben we het niet over een krimpregio, maar wel een omgeving met een grote leegstand van kantoren. Door overleg, afstemming en goed planning wordt de nieuwbouw van kantoren getemperd en wordt transformatie gestimuleerd. Krimp creëert ruimte. Dat biedt op zich kansen voor ruimteverslindende of (visueel) onaanlokkelijke bedrijvigheid. Zo heeft de gemeente Noordoostpolder interesse in een windmolenpark (de Stentor 31-5-08). Ook hier doen zich knelpunten voor bij het uitvoeren van deze strategieën. Vaak is sprake van een onduidelijke rolverdeling tussen rijk, provincie en gemeente wanneer het gaat om de aanpak van leegstand van bestaande kantoor- en bedrijfsruimte. Herstructurering en transformatie van bestaande locaties wordt nogal eens belemmerd doordat sprake is van kapitaalverlies dat niet wordt gecompenseerd. Voor particuliere ontwikkelaars is het nog steeds lonend nieuwe kantoren te ontwikkelen; de markt neemt ze nog steeds op, maar laat verouderde gebouwen leeg achter (Renooy,

Schuilkerk in Oosterbierum (Noordwest-Friesland) - hergebruik als bedrijfspand

2008). Er is duidelijk sprake van overproductie.

Ten aanzien van de herstructurering van bedrijfterreinen speelt mee dat de Rijksbijdrage herstructurering stopt na 2020, wanneer de gevolgen van krimp voelbaar worden. Dit zal de beoogde impuls tot herstructurering negatief beïnvloeden.

Kwaliteitsverhoging Parkstad Limburg/herstructurering Heerlerheide (nieuwbouwcomplex 'Gen Coel' in het stadsdeel Heerlerheide, gebaseerd op vorm oude mijnkoeltorens)

Schema 4.3 Bedrijfslocaties

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
Overproductie kantoor- en overige bedrijfsruimte	Tijdig en adequaat beheer en onderhoud bedrijventerreinen Tegengaan verrommeling Herstructureren circa 15.800 bedrijventerreinen tot 2020 Verantwoord, duurzaam en economisch verantwoord bedrijventerreinenbeleid	Beleidsregie (vergl. kantorenloods) op basis reële behoefteramingen, aanbodsuring. Gebiedsagenda Toepassing SER ladder	Beleidsregie (vergl. kantorenloods) op basis reële behoefteramingen, aanbodsuring. Gebiedsagenda Toepassing SER ladder
Leegstand bestaande kantoor –en bedrijfsruimte	Tijdig en adequaat beheer en onderhoud bedrijventerreinen Tegengaan verrommeling Herstructureren circa 15.800 bedrijventerreinen tot 2020 Verantwoord, duurzaam en economisch verantwoord bedrijventerreinenbeleid	Parkmanagement Transformatie naar andere functies (wonen, broedplaatsen) Gemeenschappelijk regionaal grondprijnsbeleid (Parkstad) Regionale herstructureringsfondsen	Kapitaalverlies (boekwaarde) Onduidelijke rolverdeling rijk – provincie – gemeente
Leegstand bedrijventerreinen	Verantwoord, duurzaam en economisch verantwoord bedrijventerreinenbeleid Tegengaan verrommeling Bundeling functies in de gebouwde omgeving	Parkmanagement Toepassing SER ladder Omzetten in woonfunctie	Rijksbijdrage herstructurering stopt na 2020 wanneer gevolgen krimp voelbaar worden
Ruimte voor “ruimtevreter”	Uitbreiden windenergievermogen	Creatie windparken op oude bedrijventerreinen Solar fields en energieteelt in lege rurale gebieden	Overlast voor omgeving (geluid en gevaar) Financiering Bestemmingsplannen (bouwhoogtebeperkingen)

4.5 Mobiliteit

Toekomstige demografische ontwikkelingen hebben mede invloed op de ontwikkeling van de mobiliteit. In drukgebieden zal sprake zijn van een toename van de mobiliteit (woon-werkverkeer). Daarnaast kan als gevolg van de vergrijzing de recreatieve mobiliteit toenemen. In krimpggebieden

moet rekening gehouden worden met het wegvallen van het (economisch) draagvlak voor openbaar vervoerssystemen, terwijl de vraag van bijvoorbeeld ouderen juist daar kan toenemen. Dit laatste vraagt in krimpregio's om de ontwikkeling van innovatieve concepten zoals vraagafhankelijke vervoerssystemen. Een belangrijk knelpunt hierbij vormt wederom de financiering van de ont-

In krimpggebieden moet rekening gehouden worden met het wegvallen van draagvlak voor openbaar vervoerssystemen.

wikkeling en de exploitatie van dergelijke nieuwe vormen van openbaar vervoer. Maar ook blijken er in de praktijk drempels te bestaan om gebruik te maken van bijvoorbeeld belbussen, of is het bestaan ervan onbekend.

Schema 4.4 Mobiliteit

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
• Extra recreatieve mobiliteit	• Optimale benutting infrastructuur	• Optimaal faciliteren combinatie modaliteiten (P&R, OV fiets etc)	• Afstemming • Financiering
• Afvlakken draagvlak openbaar vervoerssystemen, terwijl vraag groter wordt	• Vitaal platteland	• Innovatieve concepten ontwikkelen (vraaggestuurd OV) • Aantrekkelijk aanbesteden concessies	• Financiën • Onbekendheid bij gebruikers • Schroom om gebruik van te maken
• Toename mobiliteit in en van/naar drukgebieden	• Verbetering bereikbaarheid Noorden en Noordvleugel Randstad • Optimale benutting infrastructuur • Bundeling infrastructuur • Ruimte voor groen rond de stad	• Uitbreiden infrastructuur • Reguleren vervoersstromen (rekeningrijden) • Optimaliseren OV- infrastructuur, met hoogfrequent spoorvervoer • Integrale, gebiedsgerichte multimodale aanpak • Mobiliteitsmanagement	• Afstemming rijk-provincies-waterschappen-gemeenten als het gaat om infrastructuur (wie is verantwoordelijk voor welke wegen bijv.) • Technische problemen

4.6 Voorzieningen

Ervaringen uit binnen- en buitenland laten zien dat krimp gevolgen heeft voor het lokale voorzieningenniveau. Het betreft het afkalven van het draagvlak van zowel commerciële als niet-commerciële voorzieningen. Deze ontwikkelingen kunnen een negatieve spiraal veroorzaken waarbij de kwaliteit van de woonomgeving en de sociale cohesie steeds meer worden aangetaast.

De beschikbaarheid van commerciële voorzieningen kan worden versterkt door ondernemers te stimuleren (financiële impulsen, minder regeldruk). Die stimulans kan ook gericht zijn op het aanbieden van nieuwe concepten van dienstverlening, waarbij ICT een belangrijke rol kan spelen (webwinkels). Voor niet-commerciële voorzieningen zoals bibliotheken, onderwijs en zorg wordt in verschillende regio's gedacht aan het clusteren van voorzieningen, zowel in ruimtelijke als functionele zin. In het Limburgse Heerlerheide zijn na sloop van een deel van de woningen voorzieningen geconcentreerd binnen letterlijk een cirkel van 100 meter. Daar vormt intensief en meervoudig ruimtegebruik tevens een bijdrage aan de betaalbaarheid van de plan-

nen. In de Achterhoek wordt ook expliciet de bekostigingssystematiek van het onderwijs ter discussie gesteld, waarbij de inkomsten van de school niet meer afhankelijk zijn van het aantal leerlingen.

Ook initiatieven van bewoners, gesteund door overheid en private partijen dragen bij aan behoud van voorzieningen. In het Friese Jirnsum hebben bewoners, de corporatie en de gemeente samen een nieuwe supermarkt mogelijk gemaakt (AD, 24-6-08). In de Ontwerplabs van onder meer BNA zijn ook voorbeelden van dergelijke strategieën te vinden (BNA e.a. 2009). Het stimuleren ("verleiden") van commerciële activiteiten kan onder meer via zogenaamde kansenzones, die vooralsnog vooral in achterstandswijken in de grote steden worden beproefd.

Krimp biedt ook kansen in dit verband. In Limburg wordt gedacht aan het ontwikkelen van een zorgvallei, met diensten die inspelen op de vergrijzing.

Ook bij deze aanpakken om voorzieningen in stand te houden, geldt financiering als één van de belangrijkste knelpunten. Zo zijn de financieringsnormen voor bijvoorbeeld scholen gebaseerd op het aantal leerlingen. Bij het teruglopen van het aantal leerlingen nemen de beschikbare middelen af, terwijl

Kansen voor nieuwe voorzieningen - Linda's kado-winkeltje Zoutelande (Walcheren)

er misschien juist extra geïnvesteerd moet worden in een nieuwe voorziening op een centrale locatie die voor verschillende kernen in de gemeente beschikbaar is. In kleinere scholen komt ook de kwaliteit van het onderwijs onder druk. Een dergelijke normering houdt bovendien weinig rekening met het feit dat scholen, bibliotheken en dergelijke instellingen een bijdrage leveren aan de leefbaarheid binnen de gemeente.

In de grote en goed bereikbare dorpen op de kwelderwal worden de voorzieningen planmatig geconcentreerd

Schema 4.5 Voorzieningen

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
Afkalven financieel draagvlak commerciële voorzieningen, detailhandel, waardoor ruimtelijke kwaliteit in het geding komt	Behoud bestaande detailhandelsstructuur en winkelcentra in binnensteden Krachtige steden, vitaal platteland	Bieden voordelen in de sfeer van OZB aan ondernemers Vrijstelling van regelgeving ten aanzien van openingstijden, bestemmingsplannen Kansenzones, OZB-fonds Stimuleren alternatieve voorzieningen en diensten	Bieden voordelen in de sfeer van OZB aan ondernemers Vrijstelling van regelgeving ten aanzien van openingstijden, bestemmingsplannen Kansenzones, OZB-fonds Stimuleren alternatieve voorzieningen en diensten
Afkalven financieel draagvlak niet commerciële voorzieningen, zoals onderwijs, bibliotheken, sport, gezondheids-zorg, openbaar vervoer, met gevolgen voor kwaliteit van de voorzieningen en de leefbaarheid	Krachtige steden, vitaal platteland Nationale landschappen	Clusteren/concentreren: - met elkaar - in enkele kernen - met andere functies (in multifunctionele accommodaties) Verdelen functies over kernen (opschalen van scholen) Mobiele voorzieningen Beschikbaar houden maatschappelijk vastgoed voor publieke voorzieningen Ontwikkelen alternatieve strategieën voor dienstverlening (ICT)	Draagvlak in beleid Financiering(snormen) voor zorgen onderwijsvoorzieningen Verminderen bereikbaarheid
Afkalven sociale cohesie	Krachtige steden en vitaal platteland	Investeren in sociaal economische structuur Bewoners betrekken bij ontwikkelen strategieën	Draagvlak

Ruimte voor Groen

4.7 Recreatie en groene ruimte

Tot slot heeft krimp gevolgen voor recreatie en de groene ruimte. Er zal sprake zijn van meer vraag naar groen in drukgebieden en ruimte voor groen in onderdrukgebieden. Krimp kan in dit opzicht dus ook een kans bieden voor die regio's die geconfronteerd worden met een afname van de bevolking. In diverse regio's worden in dit verband al initiatieven ontwikkeld, variërend van buitendijkse fietspaden in Friesland tot wellnesscentra in Zeeland en Groningen (Bad Nieuweschans). Om die kansen te benutten moet in krimpgebieden ingezet worden op het creëren van kwalitatief hoogwaardige en duurzame voorzieningen. Ook de aanleg van vakantiewoningen, of het gebruik van leegstaande woningen als "hotelkamer" in onderdrukgebieden kan bijdragen aan een nieuwe impuls voor de regio. Daarnaast biedt de ruimte die ontstaat mogelijkheden

voor natuurontwikkeling en waterberging (vernatten). In de drukker wordende regio's in het westen van het land zal het creëren en behouden van de groene bufferzones tussen het gebouwde gebied een opgave van formaat zijn. Handhaving van wetten en tegengaan van verrommeling, zal een belangrijke beleidslijn zijn

Verbetering aansluiting Heuvelland (Anstelvallei) op stedelijk weefsel Kerkrade

Schema 4.6 Recreatie en groene ruimte

Ontwikkeling	Doelen ruimtelijk beleid	Strategieën	Knelpunten
Meer vraag naar groen in en rond de stad in drukgebieden	Ruimte voor groengebieden, volkstuinen en andere recreatieve mogelijkheden in en om de stad bij nationale stedelijke netwerken Versterking recreatieve functie Rijksbufferzones	Groene sleutelprojecten Metropolitane parken Groen in de stad	Samenwerking verschillende partijen Financiering Handhaving
Meer ruimte voor groen in gebieden met minder druk	Ruimte voor toeristisch recreatieve voorzieningen. Ruimte voor groen in en om de stad	Inzetten op kwalitatief hoogwaardige voorzieningen. Nieuwe recreatieve voorzieningen Duurzame voorzieningen Stimuleren wandel- fiets- en recreatienetwerken Natuurontwikkeling Waterberging (Vernatten)	Investeringen
Ruimte voor tweede woningen	Ruimte voor toeristisch recreatieve voorzieningen	Reguleren van permanente bewoning tweede woningen Aanleg recreatiewoning-parken	Ruimtedruk Handhaving Financiering (vroeger uit nieuwbouw woningen via rood voor groen)

4.8 Rol overheden

Op de geïnventariseerde beleidsterreinen zijn voor rijk, provincies en gemeenten duidelijke taken en rollen herkend. De verschillende overheden zijn soms de sleutel tot oplossingen, soms voorwaarden schepend. Terugkerende kenmerken van een goede aanpak zijn een bovenlokale samenwerking uitgaande van een integrale visie op de regio, gefaciliteerd door nieuwe financieringsstromen en (mede) uitgevoerd door gemeente, corporaties en private partijen samen. Daarbinnen, zo blijkt uit de eerdere analyse, is er een viertal typen opgaven is te onderscheiden, te weten, maatregelen gericht op:

- financiering,
- regelgeving en instrumentarium,
- de regie;
- aspecten van voorlichting, kennis en informatie.

Hieronder bespreken we deze.

4.8.1 Rijk

In zijn algemeenheid: erken dat er verschillen zijn in demografische ontwikkelingen in Nederland. Ook erkennen dat dit vraagstukken oproept die moeilijk met bestaand beleid zijn op te lossen; sterker nog, waarvoor bestaand beleid en bestaande regelingen contraproductief werken. In het bijzonder het structureel probleem van wegvallende financiële middelen op lokaal niveau, waar veel geldstromen van rijk naar gemeente juist op groei gebaseerd zijn. Vanuit het rijk dient tevens erkend te worden dat de sleutel voor een aanpak ligt in de regio, alwaar maatwerk mogelijk moet worden gemaakt. Het rijk kan daar voorwaardenscheppend aan bijdragen. Juist dit beleid zou ingekaderd kunnen worden in een visie van het rijk op de ontwikkeling van de regio's. Voor de korte termijn zou een Task Force Krimp kunnen worden overwogen om de vast te stellen rijksagenda en overige uitkomsten van de bestuurdersconferentie uit te werken.

Financiën

- Ontwikkelen van vereveningsmechanismen op lokaal en regionaal niveau. Deze vorm van solidariteit afdwingbaar maken.
- Aanvullen financieringsstromen die nu op groei zijn gericht (ISV, BLS) met een geldstroom ten behoeve van financiering van noodzakelijke transitie als gevolg van krimp (evt. tijdelijk).
- Stimuleren van het opzetten krimp – slooifondsen – slooipremies – subsidie grondkosten.
- Fiscale maatregelen treffen in kader vpb in kanszones t.b.v. het stimuleren van economische activiteiten.
- Fiscale maatregelen treffen in kader vpb t.b.v. corporaties in krimpgebieden (bv. mogelijkheid vervroegd afschrijven investeringen in ruimte).
- Mee-ontwikkelen van locaties, bijv. door Rijksgebouwendienst.
- Wijzigen fiscaal regime in grensregio's teneinde concurrentie met buitenland te verminderen, bijvoorbeeld het afschaffen van de aftrek hypotheekrente op woningen in het buitenland.
- Stimuleringsbudgetten ontwikkelen ter financiering voorbeeldprojecten in krimpregio's.
- Herbenutting op de bijdragen uit gemeente- en provinciefonds (dalende inkomsten voor gemeenten bij dalende bevolking), bijvoorbeeld een tijdelijke overbrugging totdat een stabiele situatie is bereikt.
- Einde maken aan geldstroom van krimpregio's naar groeiregio's in het bijzonder de heffing ten behoeve van de krachtwijkenaanpak.
- Aandacht voor en steun aan de particuliere woningeigenaren die te maken krijgen met sterke daling van de waarde van hun woningen in krimpregio's.
- Uitwerken systeem van ontwikkelrechten ten behoeve lokaal niveau.

Regie

- Er is behoefte aan de ontwikkeling van een lange termijn visie op de (ruimtelijke) ontwikkeling van de perifere regio's ("Regio 2040").
- Afstemming van rijksbeleid (BZK, VROM, LNV, VenW) nastreven.
- Koppelen rijksgeldstromen aan voorwaarden van regionale afstemming.

- Ontwikkeling van een visie op ruimte-vretende functies.
- Het rijk heeft een taak bij grensoverschrijdende ruimtelijk vraagstukken.
- Onderzoeken gunstige investeringsregelingen om particuliere investeringen te stimuleren in krimpregio's (regionale investeringsregelingen).
- Afstemming zoeken met NS en overige aanbieders voor openbaar vervoersprestatie in krimpregio's (prestatieafspraken).
- Stimuleren grensoverschrijdend overleg waar dat aan de orde is (Limburg, Twente, Groningen, Zeeland).
- Bevorderen arbeidsparticipatie vrouwen teneinde daling beroepsbevolking tegen te gaan.

Regels

- Afschaffen migratiesaldo-nul beleid. Dat geeft gemeenten de ruimte bevolkingsdaling op te vangen met "immigranten".
- Regelgeving ontwikkelen die (financiële) solidariteit in de regio's afdwingbaar maakt.
- Mogelijk maken van regelvrije zones / kanszones.
- In zijn algemeenheid maatwerk op lokaal en regionaal mogelijk maken.
- Normering financiering onderwijs en zorgvoorzieningen aanpassen.
- Herbezielen immigratieregels t.b.v. stimuleren instroom arbeidskrachten.

Voorlichting, kennis en informatie

- Gemeenten en regio's bewust maken van bevolkingsdaling en de mogelijke gevolgen daarvan.
- Voorbeeldprojecten van nieuwe voorzieningen stimuleren (Mooi Nederland).
- Kennisonwikkeling bijvoorbeeld via krimpclubs (zoals BNA/KEI/NICIS).
- Inspiratieteams voor kennisoverdracht en ondersteuning van gemeenten in beleidsontwikkeling organiseren.

4.8.2 Provincie

Voor de provincie ligt een hele belangrijke rol in het mogelijk maken van maatwerk op lokaal niveau via gerichte subsidiering en in het zorgen voor een optimale samenwerking tussen gemeente of regio's. Te allen tijde dient beleidsconcurrentie tussen gemeenten ("kannibalisme") te worden

voorkomen. De provincie kan de regisseur zijn, die bij voorkeur stimuleert, maar die ook dwangmiddelen heeft. Overigens hoeft dit niet altijd de provincie te zijn. De VROM-raad bepleit in haar advies “Wisselende Coalities” (2008) flexibele programmagestuurde gebiedsverbanden, zonder de discussie aan te gaan over een vierde bestuurslaag. Te vaak zo stelt de Raad gaan structuurdiscussie ten koste van de inhoud. Dit advies lijkt in het geval van een krimpbeleid zeker op zijn plaats.

Financiën

- Het financieel stimuleren van bovenlokale samenwerking/gebiedsontwikkeling.
- Het financieel stimuleren van voorzieningen in wijken en dorpen.
- Opzetten provinciaal sloopfonds voor sanering en herstructurering.
- Aantrekkelijk maken van het kopen van woningen in krimpregio's (startersregeling bijvoorbeeld).
- Kosten-baten vereveningsmechanismen ontwikkelen op lokaal en regionaal niveau (in samenwerking met corporaties).

Regie

- Stimuleren van integrale gebiedsvisie/agenda's (vergl. MIRT).
- Voorkomen van beleidsconcurrentie tussen gemeenten; stimuleren woningbouwafspraken op regionaal niveau.
- Stimuleren regie op bedrijventerreinen en kantorenbouw, zoals de kantorenloods.
- Toepassen SER ladder bij nieuwe en oude bedrijvenlocaties.
- Onderzoeken mogelijkheden en voor- en nadelen van een regionaal grondbedrijf.

Regels

- Optimaal gebruik regels uit Wro om regietaak uit te voeren (verordeningen, inpassingsplannen).

Voorlichting, kennis en informatie

- Goede voorbeelden voor gemeenten doorgeven.
- Regiobranding (imagovorming en verspreiden).

4.8.3 Gemeente

Gemeenten dienen zich ervan bewust te zijn dat krimp geen voorbijgaand verschijnsel is of dat het kan worden afgewend door het concurreren om (nieuwe) bewoners. In verschillende regio's is krimp “a fact of life” en dat dient erkend te worden. Vervolgens zullen oplossingen veelal op regionaal niveau gezocht moeten worden. Samenwerking tussen gemeenten en met andere partijen (zorginstellingen, corporaties, onderwijs, etc) is een noodzakelijke voorwaarde voor succes. In Parkstad Limburg wordt veel krimpbeleid ontwikkeld en geïmplementeerd door het samenwerkingsverband, de WGR+ regio. Voor gemeenten die nog niet zijn geconfronteerd met krimp is het aan te raden zich er vroegtijdig op voor te bereiden.

Financiën

- Subsidiëren van nieuwe initiatieven ter bevordering leefbaarheid, behoud voorzieningenniveau.
- Zoeken naar mogelijkheden tot waardecreatie ten behoeve transformatieopgave en investeren in openbare ruimte (in samenwerking met corporaties).

Regie

- Bovenlokale samenwerking zoeken voor integrale aanpak. Afstemmen op gebieden als woningproductie, vestiging van voorzieningen, mobiliteit, (herstructurering) bedrijvenlocaties etc.
- Nastreven van solidariteit tussen gemeenten, ook financieel (verevening).
- Binnen de gemeente samenwerking tussen instellingen voor welzijn, onderwijs en corporaties stimuleren. Ook private partijen daarbij betrekken (PPS).
- Nauw overleg met corporaties over de woningbouwopgave.

Regels

- Soepel omgaan met bestemmingsregels wanneer het bijvoorbeeld functiecombinaties in een gebouw betreft of nieuwe economische functies in een woning (bed and breakfast, kinderopvang).
- Betrekken van de burgers bij het krimpbeleid.
- Handhaven daar waar druk op de ruimte groot wordt.

Voorlichting, kennis en informatie

- Betrekken burgers, inventariseren (woon)wensen burgers.
- Het stimuleren via voorlichting van nieuwe initiatieven ter bevordering leefbaarheid.
- Bind en boei de eigen bevolking, zodat niet nog meer vertrekken. Geef de eigen bevolking redenen om trots te zijn op de eigen gemeente.

Nieuwbouwcomplex 'Gen Coel' - Mijnwaterproject
Heerlerheide (de eerste mijnwater energiecentrale ter
wereld)

Kans op nieuwe natuur?

5. Naar een Rijksagenda: samenvatting en bouwstenen

5.1 Krimp in Nederland

De groei van de bevolking in Nederland vlakt langzaam maar zeker af. In het jaar 2038 wordt een einde aan die groei voorzien en zal de bevolking als geheel niet meer groeien. Nederland telt dan ongeveer 17,5 miljoen inwoners.

Nu al echter, is in een aantal gebieden de bevolkingsgroei verdwenen. Met name aan de randen van ons land zoals in Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen is sprake van aanzienlijke krimp van de bevolking en van aantallen huishoudens. Die teruggang van de bevolking en huishoudens doet zich vooral voor in de landelijke gebieden, maar ook de stedelijke centra binnen de krimpregio's, zoals Delfzijl en Parkstad Limburg, ervaren een terugloop in de bevolking. Behalve de krimp is er nog een aantal relevante demografische ontwikkelingen waarneembaar. Vergrijzing en ontgroening leiden ertoe dat de bevolking gemiddeld ouder wordt en dat de beroepsbevolking zowel absoluut als relatief terugloopt. Daarnaast zien we dat huishoudens kleiner worden, wat in bepaalde regio's de gevolgen van krimp enigszins tempert.

Deze demografische ontwikkelingen en hun ruimtelijke neerslag, hebben invloed op verschillende domeinen, zoals wonen, werken, mobiliteit, voorzieningen en dergelijke. Als gevolg van het feit dat krimp zich niet overal in dezelfde mate en tegelijkertijd voordoet, is een verandering zichtbaar in de spreiding van de bevolking over ons land. In grote lijnen komt het op neer dat de perifere bevolking verliest (en ouder ziet worden) en de Randstad een groeiende bevolking kent. Bovendien is sprake van een mate van re-urbanisatie; steden groeien, het landelijk gebied verliest inwoners. In de krimpregio's heeft dat tot gevolg dat woningmarkt

overschotten aan woningen gaat vertonen. Dat leidt tot sloop en herstructurering in stedelijke gebieden, maar ook in landelijke gemeenten is structurele leegstand aanleiding tot sloop. Een knelpunt daarbij is de financiering; nieuwbouw creëert waarde, bij sloop is daarvan geen sprake. Vooral snog ontbreekt een structurele bekostiging van de sloopopgaves. De gaten die door sloop in de bebouwde omgeving vallen, komen niet ten goede aan de kwaliteit van de leefomgeving. Die kwaliteit staat ook onder druk van het afkalven van het voorzieningenniveau in krimpregio's. Voor zowel commerciële als niet commerciële functies dreigt het draagvlak te smal te worden waardoor zij uit gemeenten verdwijnen. Scholen, gezondheidszorg, bibliotheken, maar ook winkels en bioscopen bijvoorbeeld, verdwijnen. Hetzelfde dreigt met veel openbaar vervoersvoorzieningen in perifere regio's. Het is van belang deze spiraal van negatieve ontwikkelingen te doorbreken teneinde de leefbaarheid van een regio op peil te houden of te verbeteren. Dit is des te meer van belang wanneer ook de economische ontwikkeling in de regio stagnatie of teruggang laat zien.

Krimp biedt daarnaast ook kansen. Het geeft de mogelijkheid tot het verbeteren van de woningvoorraad, het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit door differentiatie

te stimuleren, het geeft kansen aan nieuwe functies en nieuwe economische activiteiten, natuur en water en recreatievoorzieningen.

De krimp is echter onomkeerbaar. Hoe eerder bestuurders zich daarvan bewust zijn, hoe beter. In de regio's waar krimp nog moet beginnen kan men zich zo voorbereiden, in de krimpregio's zelf onderkent men de problemen en kansen. In de regio's is het zaak een integrale visie op het gebied te ontwikkelen, waarbij bovenlokaal (provincie, WGR+) de regie wordt opgepakt. Daarbij is steun vanuit de rijksoverheid onontbeerlijk. Een rijksoverheid, die vanuit haar eigen verantwoordelijkheid een visie moet formuleren hoe zij de ruimtelijk en economische toekomst van de regio's ziet en welk instrumentarium zij daarbij ter beschikking stelt.

Ten behoeve van dat rijksbeleid worden hieronder de bouwstenen aangedragen voor een zogenaamde Rijksagenda Krimp. Het zijn nadrukkelijk bouwstenen, waarmee in de nabije toekomst het beleid vorm en inhoud kan worden gegeven.

Trouw, zaterdag 9 mei 2009

Krimpen in gezamenlijkheid

Pijnlijk om te accepteren, maar het platteland loopt leeg. Nederlandse gemeenten moeten af van het groeiemodel, waarin alleen uitbreiding een graadmeter voor succes is. Krimp biedt ook kansen.

5.2 Bouwstenen voor een Rijksagenda Krimp

In het vorige hoofdstuk is uitgebreid ingegaan op de gevolgen van bevolkingskrimp op diverse terreinen, in het bijzonder gerelateerd aan ruimtelijk beleid. Ook hebben we strategieën besproken hoe met die krimp om te kunnen gaan en knelpunten benoemd die deze strategieën in de weg kunnen staan.

Tot slot hebben we een groot aantal handvatten voor beleid op diverse overheidsniveaus gegeven. Al deze bevindingen leiden tot een lijst van prioriteiten voor het rijksbeleid; de **bouwstenen voor de Rijksagenda**.

- Ten eerste is er behoefte aan een **visie** van het rijk op de ruimtelijke ontwikkeling van de perifere regio's, een "Regio 2040". Binnen die visie kan het huidige **bundelingsbeleid** een plaats krijgen als ruimtelijke strategie die niet aan kracht heeft ingeboet in een situatie met bevolkingskrimp. In de visie kan ook de vraag aan de orde komen in hoeverre de geconstateerde **concentratie in de Randstad** als een wenselijke ontwikkeling gezien moet worden.
- In de visie dient aandacht te worden gegeven aan **bevolkingsdaling en de gevolgen** ervan. **Acceptatie** van krimp als context voor ruimtelijke ontwikkelingen kan ook bijdragen aan bewustwording in bredere zin van het teruglopen van de bevolking met alle consequenties van dien.
- Afgeleid van deze visie is het aan de regio's om een **eigen visie** te ontwikkelen waar dat nog niet is gedaan.
- Het is zaak hier **niet** mee te **treuzelen**, de aanpak van krimp vereist snelheid van handelen; foute keuzes nu (woningbouw bijvoorbeeld) hebben gevolgen op lange termijn en kunnen een negatieve spiraal in werking stellen.
- Provincies, maar daar waar aan de orde eveneens WGR-plus regio's, hebben een duidelijke **regietaak**. Op dat bovenlokale niveau behoort afstemming plaats te vinden over verdelen van verlies en kosten, over concentreren van voorzieningen, enzovoorts. Gekomen moet worden tot een **integrale ruimtelijke aanpak**, waarin

het verbinden van oplossingen prevaleert boven een sectorale insteek. Waar nodig dient deze grensoverschrijdend te zijn.

- De aanpak doet er goed aan ook oog te hebben voor **mogelijkheden die krimp kan bieden** in een regio. Aan de regio kunnen nieuwe kwaliteiten worden toegevoegd (natuur bijvoorbeeld), wat de differentiatie binnen het gebied verhoogt. Er ontstaat ruimte voor **experimenten** met bijvoorbeeld flexibel en duurzaam ruimtegebruik, ontregeling en nieuwe economische activiteiten.
- Ook op het gebied van **economische ontwikkeling** liggen kansen. Nieuwe initiatieven op het terrein van duurzaam ondernemen of ICT kunnen een bijdrage leveren aan het stimuleren van de economische vitaliteit en de leefbaarheid. Overheden kunnen hier het particulier initiatief uitdagen en faciliteren.
- Voor hun beleid hebben de regio's behoefte aan geld. Geld voor transitie, geld voor gebiedsontwikkeling, geld voor ondersteunen voorzieningen, et cetera. Regio's en gemeenten waar krimp zich nog niet voordoet, dienen daarom op die ontwikkeling te **anticiperen**. Regio's die er reeds mee geconfronteerd zijn, hebben ook direct behoefte aan financiële steun via bijvoorbeeld **krimp- of sloopfondsen**.
- De regio's hebben tevens behoefte aan een **herbezinning op beleid** dat mogelijk contraproductief werkt in de situatie met bevolkingsdaling. Voorbeelden zijn de verdeelsystematiek bij ISV en ISV, BLS en het migratie saldo-nul beleid in krimpregio's.
- Daarnaast is er behoefte aan **kennisverspreiding over wat al kan en kennisontwikkeling** waar het gaat om nieuwe ruimtelijke concepten voor ontstedelijking, verdunning, spreidingstrategieën en bevolkingskrimp. Goede voorbeelden kunnen worden geïnventariseerd en verspreid.

Literatuur

- ABF Research, *Primos Prognose*, Delft 2007
- Aedes, *Krimp,...een groeiende opgave*. Position Paper. Hilversum 2008
- Beek, F. van, *Denken in scenario's*, V&W/KIM, Den Haag 2007
- Beek, H. ter en L. Heuts, *Economische Kanszone Amsterdam Zuidoost. Verkenning van vorm, inhoud en draagvlak*. Regioplan/Amsterdam Zuidoost 2009
- BNA e.a., *Ruimte maken voor krimp. Ontwerpen voor minder mensen*. BNA, Rotterdam 2009
- CBS/PBL, *Regionale prognose bevolking 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen 2009
- CBS/PBL, *Regionale huishoudens prognose 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen 2009
- CBS/PBL, *Beroepsbevolking prognose 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen 2009
- CBS/PBL, *In 2025 fors meer huishoudens in de Randstad*. CBS/PBL Persbericht, 8 juli 2008
- CBS, *Regionale prognose geboorte, sterfte en migratie 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen 2009
- CBS, RIVM, MNP, *Lange-termijn bevolkingsscenario's voor Nederland*, Voorbrug Heerlen 2004
- CPB, *Four Futures of Europe*, Den Haag 2003
- CPB, RPB, MNP, *Welvaart en Leefomgeving*, Den Haag 2006
- Dam, F. van e.a., *Krimp en Ruimte*, Ruimtelijk Planbureau, NAI uitgevers, Rotterdam 2006
- Dam, F. van e.a., De ruimtelijke gevolgen van demografische krimp. In *Beleid en Maatschappij* 2008-4, p.322-329
- Das, M. en H. de Feijter, *Wie komen en wie gaan?* In Latten, J. en S. Musterd (eds) 2009
- De Groen, M. en P. Renooy, *Toekomstverkenning gemeente Heemstede*, Regioplan/Heemstede 2008
- Derks, W., Aandacht voor krimp neemt toe. In: *DEMOS* 25-1 2009, p.9-11
- Derks, W. e.a., Structurele bevolkingsdaling. *Een urgente nieuwe invalhoek voor beleidsmakers*. Den Haag 2006
- Eichholz, P. en T. Lindenthal, Demografische krimp en woningprijzen, In: *ESB* 94, p.249-252, 2009
- Eurocities, *Demographic Change & Housing in European Cities*. Leipzig 2008
- Gerrichhauzen en partners, *Krimp als kans*, Dordrecht 2007
- Glock, B., *Shrinking cities and Urban Restructuring Policies in East Germany*. Lezing Studiedag Urban Studies, 13 Maart 2009 UvA
- Groenemeijer, L. e.a., *Regionale Langetermijnsenario's*. ABF/VRROM, 2008
- Hollander, K., *Demographic Decline in the Green Hart*. Lezing Studiedag Urban Studies, 13 Maart 2009 UvA
- Jong, A. de, Enkele demografische en economische scenario's doorgelicht. In: *Bevolkingstrends* 2004-1

- Jong, A. de, Modelleren van huishoudens in het model PEARL. In: *Bevolkingstrends* 2008-4
- Jong, A. de e.a., *Achtergronden en veronderstellingen bij het model PEARL..* NAI, 2005
- Jong, A. de en M. Alders, *PEARL: een nieuw regionaal prognosemodel*. Presentatie jaarcongres Nederlandse Vereniging voor Demografie 6-10-2005
- Jong, A. de en E. van Agtmaal-Wobma, Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2007-2025: belangrijkste uitkomsten. In: *Bevolkingstrends* 2008-3
- Jong, A. de en F. Verwest, Tot 2025 bevolkings- én huishoudenskrimp. In J. Latten en S. Musterd (eds), 2009, p.35-47
- Jorritsma, P. en M.J. Olde Kater, *Grijs op reis*. Ministerie van V&W/KIM 2008
- Just, T. *Adapting to demographic trends: Major and minor challenges* Understanding the drivers of real estate, Deutsche Bank Research 2005
- Laan, D. van der. *Jack Gorgels – Woningcorporatie Weller “In gebieden die krimpen kwaliteit voorop stellen”*. Website Nederland boven water, 3-4-2009
- Latten, J., Veranderend demografisch tij. In: *DEMOS* 25-1, 2009, p. 4-6
- Latten, J., M. Das en K. Chlakova, *De stad Groningen als roltrap van het Noorden, Bevolkingstrends* 2008-2, p.52-59
- Latten, J. en S. Musterd (eds), *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor parkstad Limburg*. Parkstad Limburg, NICIS 2009
- Latten, J.J. en D. Manting, Nederland in 2025 sterk geprofileerd : bevolkings- en allochtonenprognose In: *Demos* 22-.6, 2006, p. 54-57
- Lukey, R., R.J. van Til, L. Groenemeijer, C. Poulus, *Bijdrage POP Provincie Groningen Notitie Demografie - Onderzoek* – ABF Research Delft 2007
- Manshanden, W., *Bouwprognose 2007-2012, TNO* 2008
- Middelkoop, R. van en M. Abma, *Recreatie op leeftijd* Literatuuronderzoek naar het recreatiepatroon van ouderen. Stichting recreatie, Den Haag 2003
- Ministerie van VROM, LNV, VenW, OC&W en Defensie, *Nota Ruimte*, Den Haag 2006
- Ministerie van VROM, LNV, VenW, OC&W en Defensie, *Realisatie Nationaal Ruimtelijk Beleid onder de nieuwe Wro*. Den Haag 2009
- Ministerie van VROM, *Structuurvisie Randstad 2040*, Den Haag 2008
- Ministerie van VROM, *Antwoord op kamervragen structuurvisie Randstad 2040*. Den Haag, 18 maart 2009
- Ministerie van VROM, WWI, VenW, LNV, en EZ, *Rijksreferentiekader Verstedelijking*. Een overzicht van prioriteiten, ambities en mogelijke rijksbijdragen ter bepaling van de rijksinzet bij de verstedelijkingsafspraken in 2009. Den Haag 25 februari 2009
- Ministerie van VROM en EZ, *Kabinetsreactie Taskforce (her)ontwikkeling bedrijventerreinen*. Den Haag 2009
- Ministerie van VenW, *Enkele inhoudelijke opmerkingen naar aanleiding van het rapport Openbaar Vervoer op het Platteland*. Oktober 2006
- Ministerie van VenW, *Mobiliteitsaanpak. Vlot en veilig van deur tot deur*. Den Haag 2008.
- NICIS, *Het krimpmanifest. Zes adviezen voor het regeerakkoord*. NICIS Den Haag 2006
- Oskamp, A., *Bevolking en huishoudens. Het perspectief van krimp*. ABF Research, Delft, 2006
- Otter, H.J. den en H.R. Heida, *Primos prognose 2007: de toekomstige ontwikkeling van bevolking, huishoudens en woningbehoefte*. ABF Research en ministerie van VROM 2007
- Parkstad Limburg, *Regionale woonvisie op hoofdlijnen*. Parkstad Limburg 2006
- Planbureau voor de Leefomgeving, Ruimtemonitor.nl
- Poulus, C. en W.B.M. Faessen, *Uitkomsten Prognose provincie Utrecht 2007*, ABF, Delft 2008
- Poulus, C., *Nieuwbouw en transformatie in de regio's Delfzijl en Oost-Groningen: hoe gaan we om met krimp?* ABF Research, Delft 2006
- Provincie Drenthe, *Bevolkingsprognose 2006*, Assen 2007
- Provincie Gelderland. *Bevolkingsprognose Gelderland. Verwachte bevolkingsontwikkeling tot 2040*. Arnhem 2008
- Provincie Flevoland, *Flevoland in beeld en cijfers. Bevolking 1986-2030*. Lelystad 2007
- Provincie Fryslân, *Prognose bevolking en woningbehoefte*. Trendvarianten 2007. Leeuwarden 2007
- Provincie Groningen, *Consequenties van bevolkingsdaling voor de overheid. Het andere gezicht van de ruimtelijke ontwikkeling*. Groningen 2009
- Provincie Limburg, ETIL, *Bevolkingsprognose 2008 – 2040*, Maastricht 2008
- Provincie Limburg, *Demografische Proefregio Limburg: Ruimte voor vernieuwing Over de vernieuwingsvraagstukken die demografische veranderingen in Limburg met zich mee brengen*. Maastricht 2008a
- Provincie Noord-Brabant, *De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant actualisering 2008*. Den Bosch 2008
- Provincie Noord-Brabant Provincie Limburg, *Bevolkingsprognose 2008-2040*, Maastricht 2008
- Provincie Noord Holland, *Prognose bevolking en woningbehoefte Noord Holland 2005*. Haarlem 2005

Provincie Overijssel, *De staat van Overijssel. Rapportage 2007*. Zwolle 2007

Wagt, M. van der, Krimp in het buitenland.
In: *Ruimte in Debat* 2007-1, p. 12-16

Provincie Zeeland, *Onverkende paden. Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw*. Middelburg 2008

Provincie Zuid-Holland, *Woningbehoefte-raming en bevolkingsprognose Zuid-Holland 2007*, Den Haag 2008

Renooy, P., *Leegstand en kraken*. Regioplan, nov. 2008 ook: Kamerstukken II 2009-2009 bijlage bij 31700 XVIII, nr 57 2008

ROB/Rfv, *Bevolkingsdaling. Gevolgen voor bestuur en financiën*, maart 2008

Ruimtelijk Planbureau, *Krimp en ruimte, Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Den Haag, 2006

Schuur, J., e.a., *De ruimtelijke vraagstukken van de toekomst voor de beleidsagenda van nu*. RPB, MNP, Den Haag, Bilthoven 2007

Smeulders, E. en J. Latten, De verborgen aantrekkingskracht van Parkstad Limburg. In Latten, J. en S. Musterd (eds), 2009 Taskforce (her)ontwikkeling bedrijventerreinen (THB), *Tussenrapportage THB*, april 2008

Til, R.J., L. Groenemeijer, C. Poulus, en R. Lukey, *Bijdrage POP*, Provincie Groningen, Notitie Demografie, ABF Delft 2007

Ubink, M. en M. Georgius, Wie stapt er in het krimpende gat? In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 6, 2008

Venhorst, V. en L. van Wissen, *Demografische trends en de ontwikkeling van kwantitatieve en kwalitatieve woningbehoefte. Een verkenning voor de noordelijke provincies*. RU Groningen URSI Report 318 2007

Verwest, F., N. Sorel en E. Buitelaar, *Regionale krimp en woningbouw, omgaan met een transformatieopgave*, PBL, Den Haag 2008

VROMraad, *Wisselende coalities. Naar een effectief regionaal ruimtelijk beleid*. Den Haag 2008

Colofon

Auteurs

Piet Renooy
Martine de Groen
Jeanine Klaver
Regioplan Beleidsonderzoek, Amsterdam

Kartografie

Willem van den Goorbergh, Geografiek,
Utrecht

Begeleidingscommissie

Gijsbert Borgman (vz)
Ton Wagenveld
Geert Sterringa
Hannalara Pallsdottir
Joop van Dam
Walter Hoogerbeets

Fotoverantwoording

blz. 9: Jan Merks/Parkstad Limburg
blz. 40: Gijsbert Borgman/Ministerie van
VROM
blz. 49: Jan Merks/Parkstad Limburg
blz. 52: Piet Renooy/Bureau Regioplan
blz. 56: Jan Merks/Parkstad Limburg
blz. 57: Piet Renooy/Bureau Regioplan
blz. 59: Provincie Zeeland
blz. 61: DE URBANISTEN (BNA conferentie
'Ruimte maken voor krimp')
blz. 66: Jan Merks/Parkstad Limburg
blz. 68: Ton Wagenveld/Ministerie van
VROM
blz. 69: DE URBANISTEN (BNA conferentie
'Ruimte maken voor krimp')
blz. 75: Jan Merks/Parkstad Limburg
blz. 76: Jan Merks/Parkstad Limburg

Bestellen

Deze publicatie is te bestellen en te down-
loaden via www.vrom.nl of via de Postbus
51 Infolijn, telefoon: 0800-8051 onder
vermelding van VROM 9187